

Міністерство освіти і науки України
Сумський державний університет
Навчально-науковий інститут права

Конспект лекцій
із дисципліни «**Правознавство**»
для студентів спеціальності 053 «*Психологія*»
освітнього рівня «бакалавр»
усіх форм навчання

Затверджено
на засіданні
кафедри фундаментальної
юриспруденції та конституційного права
як конспект лекцій
із дисципліни «Правознавство».
Протокол № 7 від 21.02.2023 р.

Суми
Сумський державний університет
2023

Конспект лекцій з дисципліни «Правознавство» / укладач:
А. В. Стеблянко. – Суми : Сумський державний університет, 2023. – 92 с.

Кафедра фундаментальної юриспруденції та конституційного права ННП

ЗМІСТ

С.

Тема 1. Загальні положення теорії держави та права	5
Тема 2. Право в системі соціальних норм	12
Тема 3. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність	17
Тема 4. Основи конституційного права України	25
Тема 5. Основи цивільного права України	31
Тема 6. Основи сімейного права України	40
Тема 7. Основи трудового права України	52
Тема 8. Основи кримінального права України	66
Тема 9. Основи адміністративного права України	75
Тема 10. Основи медичного права України	85

ВСТУП

Дисципліна «Правознавство» є обов'язковою навчальною дисципліною для освітньої програми «Психологія». Її метою є досягнення студентами сучасного конструктивного мислення та системи знань із комплексної юридичної дисципліни, розуміння її норм, інститутів та їх органічних зв'язків з окремими галузями національного права України, а також здатності їх застосовувати у майбутній професійній діяльності.

Після успішного вивчення навчальної дисципліни здобувач вищої освіти зможе:

- оперувати основними правовими поняттями і категоріями;
- формулювати ознаки, виділяти структурні елементи, класифікаційні підстави для видової характеристики правових понять і категорій;
- обґрунтовувати опрацьовані державно-правові явища з позиції чинного законодавства, робити висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел;
- давати оцінювання чинним нормативно-правовим актам, виявляти колізії в правовому регулюванні;
- ухвалювати практичні рішення у реальних умовах професійної діяльності, що мають у своїй основі теоретичний характер.

Програмні результати навчання, досягнення яких забезпечує навчальна дисципліна, такі:

- обґрунтовувати власну позицію, робити самостійні висновки за результатами власних досліджень і аналізу літературних джерел;
- формулювати мету, завдання дослідження, володіти навичками збирання первинного матеріалу, дотримуватися процедури дослідження;
- презентувати результати власних досліджень усно / письмово для фахівців і нефахівців;
- формулювати думку логічно, доступно, дискутувати, обстоювати власну позицію, модифікувати висловлювання відповідно до культуральних особливостей співрозмовника;
- ефективно виконувати різні ролі в команді в процесі вирішення фахових завдань, зокрема демонструвати лідерські якості.

ТЕМА 1. Загальні положення теорії держави та права

1. *Причини виникнення держави та теорії її походження.*
2. *Поняття й ознаки держави.*
3. *Функції держави.*
4. *Форма правління.*
5. *Форма державного устрою.*

1. Причини виникнення держави та теорії її походження

Первісні люди жили стадом, разом добували їжу та захищалися від небезпек. Найдосвідченішого й найрозумнішого обирали вождем, якого знав кожний, адже колектив людей був невеликим. Кожний член людського стада чи племені розумів, що саме спільна праця під керівництвом вождя дасть змогу всім вижити.

Минав час, змінювалися покоління, розвивалося суспільство. Поступово серед людей виникла нерівність – з'явилися багаті та бідні, одні племена й народи завойовували інші. На цьому етапі вже недостатньо було лише авторитета вождя. У цей час людську громаду став очолювати той, хто отримав це право за походженням, за майновим станом, навіть силою.

Крім того, керувати колективом, який істотно збільшився, стало набагато складніше, ніж раніше. Необхідно було створити певний механізм, який виконував би ці складні завдання. Так виникла держава.

Основні причини виникнення держави:

- три поділи праці (виокремлення скотарських племен, відокремлення ремесла від рільництва, виникнення й розвиток торгівлі);
- поява надлишкового продукту, патріархальної сім'ї, приватної власності та майнової нерівності;
- утворення класів як великих груп людей з різними інтересами та виникнення міжкласових конфліктів;
- неспроможність суспільної влади первісного ладу врегулювати класові суперечності й конфлікти та виникнення держави як політичної організації публічної влади.

Варто зазначити, що вчені й досі сперечаються про те, як виникла держава. Існує чимало різноманітних теорій щодо її походження.

Основні теорії походження держави:

1) **теологічна** (Фома Аквінський) – пояснює походження держави волею Бога, відстоює її недоторканність, залежність від релігії, закликає до підкорення всіх державній владі.

Особливого поширення вона набула в період Середньовіччя для теоретичного обґрунтування необмеженої влади монарха, найбільш реакційних державних режимів;

2) **патріархальна** (Р. Філмер, Аристотель) – в основі виникнення держави – природний потяг людей до взаємного спілкування. Для цього вони об'єднуються в сім'ї, кілька сімей складають рід (селища), а з селищ

утворюється держава. Державна влада є продовженням батьківської влади в сім'ї, влади домовласника;

3) **теорія насильства** (Гумплович, Каутський, Дюрінг) – головна причина виникнення держави – завоювання, насильство, поневолення одних племен іншими. Для закріплення влади переможця над завойованими народами, для насильства над ними і утворюється держава.

Водночас зароджується державна влада, яка спирається на фізичну силу. Це держава племені, основою якої є фізичне переважання одного племені над іншим;

4) **теорія суспільного договору** (Г. Гроцій, Б. Спіноза, Т. Гоббс, Ж.-Ж. Руссо) – пояснює виникнення держави внаслідок об'єднання людей на основі добровільної згоди (договору) про те, що одні будуть управляти, а інші виконувати їх управлінські рішення;

5) **психологічна теорія** (Л. Петражицький) – держава виникла завдяки особливим властивостям психіки людей. Людській психіці. начебто, притаманна потреба покори, залежності від когось;

6) **соціально-економічна (класова) теорія** (Маркс, Енгельс, Ленін) – виникнення держави розглядається як знаряддя для класової боротьби, для підтримання панування одного класу над іншим;

7) **космічна теорія** – виникнення держави пов'язане з завезенням на Землю політичної організації суспільства з Космосу іншими цивілізаціями.

2. Поняття й ознаки держави

Термін «держава» вживається у трьох основних значеннях:

1) як сукупність людей, які проживають на певній території та об'єднані публічною політичною владою;

2) як політичний інститут, організація публічної політичної влади;

3) як сукупність владних організацій і посадових осіб (органів законодавчої, виконавчої, судової влади).

Держава – це особлива форма організації суспільства, яка передбачає створення спеціального апарату управління, покликаного керувати суспільними процесами на певній території шляхом надання своїм вимогам загальнообов'язкового характеру, зокрема за допомогою примусу.

У цьому визначенні спеціальний апарат управління означає систему державних органів, що складаються з особливого розряду осіб, професіоналів із управління. Водночас примус здійснюється за допомогою, наприклад, армії, поліції, виправно-трудоустанов.

Під **ознаками держави** варто розуміти притаманні лише їй характеристики, які дають змогу зрозуміти проблематику держави та відрізнити її від додержавних і недержавних інститутів.

Ознаками держави є:

1. Публічний характер влади, що втілюється в державноправових інститутах, відокремлених від населення, які мають повноваження здійснювати політичну владу та регулювати суспільні відносини.

Поява відокремленого від суспільства державного апарату, що здійснює

лише керівництво державою й діє в інтересах певної частини суспільства, також є ознакою держави. Такий апарат називають *публічною владою*.

2. Територія – відокремлена кордонами частина земної кулі, на яку поширюється суверенітет держави і в межах якої населення має статус громадян цієї держави.

3. Суверенітет – політико-правова властивість державної влади, що проявляється в її верховенстві, незалежності, єдності.

Суверенітет означає можливість держави самостійно розв'язувати всі питання свого внутрішнього життя й зовнішніх відносин, здійснювати владу й правосуддя на своїй території.

Кількість суверенних країн у світі постійно зростає. Перед початком Другої світової війни існувала 71 незалежна держава, у 1995 р. – майже 190. Проте й тепер у світі ще існують території, які не мають суверенітету. ООН визначає 16 несамоврядних територій, що перебувають під управлінням інших держав. Це, зокрема, Бермудські острови, територія Монтсеррат, Фолклендські острови тощо.

4. Механізм держави – система органів та організацій, що створюються державою для реалізації її функцій і завдань.

5. Правові норми – загальнообов'язкові правила поведінки, які розробляє, приймає та охороняє держава. Ці норми визначають сферу відносин, що охороняються державою, роблять державні рішення обов'язковими на рівні суспільства та визначають можливе покарання за порушення встановлених правил.

6. Система податків – платежі обов'язкового характеру загальнодержавного чи місцевого значення, що встановлюються для утримання державного апарату, а також виконання загальносоціальних функцій держави у сфері освіти, охорони здоров'я, соціального забезпечення тощо.

Більшість держав мають збройні сили, які забезпечують їхню зовнішню безпеку, захист від зовнішніх ворогів. Для сучасних держав характерна також наявність державних символів – прапора, герба, іноді – державного девізу. У більшості держав існує власна грошова система, визначена державна мова.

3. Функції держави

Кожна створена на Землі річ має певне значення для людини і виконує якусь функцію. Наприклад, годинник показує час, одяг захищає від впливу зовнішніх факторів, телефон забезпечує зв'язок. Своє призначення має й держава.

Свої функції держава реалізовує насамперед у процесі її впливу на суспільні відносини. Тому їх не варто ототожнювати з функціями окремих державних органів, які наділені певною компетенцією та повноваженнями.

Функції держави – це основні напрями й види її діяльності, в яких відображено завдання та мету держави, проявляються її сутність і призначення в суспільстві.

Держава має *внутрішні та зовнішні функції*. Внутрішні пов'язані з реалізацією завдань держави всередині країни. Скажімо, забезпечення

народовладдя, соціального захисту, охорони прав і свобод громадян, публічного порядку. Натомість зовнішні вона здійснює на міждержавному рівні. Наприклад, інтегрування у світову економіку, зовнішньоекономічне партнерство, державна підтримка іноземних інвестицій, оборона країни, співробітництво з іншими державами в розв'язанні глобальних проблем.

Внутрішні функції держави

1. **Економічна функція.** Ця функція має роль держави в здійсненні господарювання. Призначенням цієї функції є забезпечення нормального функціонування та розвитку економіки, врегулювання інтересів виробників і споживачів.

2. **Фінансова функція.** Мета цієї функції – формування й поповнення державної скарбниці шляхом збирання податків та інших платежів до державного бюджету.

3. **Соціальна функція.** Її завданням є створення умов, що забезпечують гідне життя та вільний розвиток людини, незалежно від її участі в процесі виробництва матеріальних благ, віку, статі, стану здоров'я тощо.

4. **Політична функція.** За допомогою політичної функції забезпечуються народовладдя, непохитність державного ладу, функціонування державних органів, регулювання сфери політичних відносин.

5. **Культурно-ідеологічна функція.** Змістом цієї функції є державна підтримка розвитку культури, підтримка державою ідеологічного плюралізму, засобів масової інформації, освіти, науки.

6. **Екологічна функція.** Основним завданням цієї функції є державне управління та координація діяльності в галузі охорони довкілля.

7. **Правоохоронна функція.** До сфери цієї функції входить таке: охорона всіх форм діяльності; охорона прав і свобод громадян; охорона правопорядку, боротьба із злочинністю та підтримка режиму конституційної законності.

Зовнішні функції держави

1. **Оборонна функція (оборони країни).** Згідно з цією функцією військові сили країни призначені для відсічення агресії, спрямованої проти країни, для озброєного захисту недоторканності та цілісності держави й виконання завдань у межах міжнародних договорів.

2. **Дипломатична функція.** Цей напрям державної діяльності сприяє підтримці цивілізованих відносин з усіма країнами незалежно від того, якої ідеології вони дотримуються, яку систему господарювання вони використовують.

Під дипломатією розуміють офіційну діяльність глав держави, урядів, відомств закордонних справ, спеціальних делегацій і місій, дипломатичних представництв зі здійснення мирними засобами зовнішньополітичних цілей і завдань держави.

3. **Міжнародне економічне співробітництво, інтеграція в світову економіку.** Зовнішньоекономічна функція пов'язана з розвитком взаємовигідного співробітництва держав, яке виявляється в міжнародному поділі праці, спеціалізації виробництва, обміні новітніми технологіями, координації товарообігу, розвитку кредитно-фінансових зв'язків.

Найбільш ефективним є економічне співробітництво між територіально пов'язаними державами (ЄС, СНД). Ця функція передбачає реалізацію державних інтересів у сфері економіки, торгівлі, бізнесу, науково-технічного розвитку.

4. **Підтримка світового порядку (забезпечення миру).** Основними завданнями кожної держави в межах здійснення цієї функції є недопущення нової глобальної війни і боротьба зі світовим тероризмом.

Основним міжнародним органом, що координує політичні інтереси сучасних держав, є ООН. Питаннями політичного врегулювання конфліктів займається Рада Безпеки – постійний орган ООН. Сприяють підтримці політичної стабільності та безпеки в світі й регіональні міжнародні організації (Ліга арабських держав, Організація африканської єдності, Організація американських держав, Асоціація країн Тихоокеанського регіону, Організація Північно-Атлантичного договору).

5. **Культурне співробітництво.** Основним завданням у межах здійснення цієї функції є підтримання і розвиток культурних і наукових зв'язків з іншими державами, забезпечення збереження історичних пам'яток, повернення культурних цінностей.

Співробітництво в культурній сфері здійснюється на підставі двосторонніх і багатосторонніх договорів урядовими й неурядовими організаціями (Міжнародна спілка архітекторів, Міжнародна шахова федерація, Олімпійський комітет тощо). У межах ООН культурну діяльність координує ЮНЕСКО.

6. **Вирішення глобальних проблем сучасності.** Мається на увазі співробітництво з іншими країнами світового співтовариства, спрямоване на вирішення проблем, які стосуються інтересів кожного народу і планети в цілому: освоєння космосу, захист світового океану, охорона рослинного та тваринного світу, боротьба з епідеміями й небезпечними хворобами, запобігання значним аваріям і катастрофам і ліквідація їх наслідків, раціональне використання природних ресурсів, збереження енергії.

4. Форма правління

Першою складовою форми держави є форма правління. Форма правління визначає організацію влади в країні, порядок утворення, взаємодії органів влади й управління. Відповідно до цих ознак держави поділяють на **республіки й монархії**.

Влада в монархії належить одній особі – монарху – королю, царю, султану, еміру, імператору тощо. Назва залежить від історичних традицій кожної держави. Монарх зазвичай одержує владу в спадщину, у багатьох випадках його влада оголошується священною та вважається даною Богом. Монарх є символом своєї держави, його повноваження поширюються на всі суспільні відносини в країні. Монарх не несе відповідальності перед своїми підданими.

Монархія – форма державного правління, за якої вся влада в державі належить одній особі та, зазвичай, передається в спадок.

Хоча в більшості монархій глава держави отримує владу в спадок, існують монархії, де монарх отримує владу внаслідок виборів. Так, Папа Римський – глава теократичної монархії Ватикан і Римської католицької церкви – обирається конклавом – зібранням вищого католицького духовенства.

Монархії є абсолютні й обмежені. **В абсолютній монархії** вся необмежена (абсолютна) влада належить монарху (королю, царю, імператору, султану тощо). Він проводить законодавчу роботу, формує уряд і керує ним, контролює правосуддя та місцеве самоврядування.

Такими були Англія та Франція до буржуазних революцій, Російська імперія, до складу якої впродовж тривалого часу входила частина території сучасної України.

У сучасному світі абсолютні монархії трапляються вкрай рідко. До них належать, зокрема, Саудівська Аравія, Оман, ОАЕ, Бахрейн, Катар, Султанат Бруней. Проте, у чистому вигляді абсолютна монархія збереглася лише в Омані – там немає конституції й парламенту (чи іншого представницького органу), державне життя спирається на Коран, а султан одночасно є найвищою духовною особою.

В обмеженій монархії влада монарха більшою чи меншою мірою обмежена законом (конституцією) і парламентом, який обирається народом. Парламент формує уряд, який йому підзвітний. Законодавчу роботу виконує парламент.

Прикладами сучасних обмежених монархій є Велика Британія, Іспанія, Японія тощо.

У республіці, на відміну від монархії, джерелом влади є народ. Органи влади формуються шляхом виборів і мають певний термін повноважень. У республіці будь-який представник влади – аж до найвищого – несе юридичну відповідальність за свої дії, може бути відправлений у відставку.

Республіка – форма державного правління, за якої джерелом влади є народ, представники влади обираються на певний термін і несуть відповідальність за свої дії.

Республіки поділяють на парламентські, президентські та змішані.

У парламентській республіці уряд формується парламентом і підзвітний йому (Німеччина, Італія). Президент у такій республіці здебільшого обирається парламентом і має переважно представницькі функції.

Парламент:

- ухвалює закони;
- формує уряд, відповідальний перед ним;
- обирає президента або бере участь у його обранні.

Для президентської республіки (США, Бразилія, Мексика) притаманне те, що президент обирається загальними виборами, очолює та формує уряд. Уряд несе відповідальність перед президентом, складає повноваження перед новообраним президентом.

Президент:

- є главою держави та главою уряду;
- формує склад уряду, яким керує і який відповідає перед ним;

- має право абсолютного вето щодо рішень парламенту;
- може за певних обставин розпустити парламент.

Парламент може:

- обмежувати дії президента й уряду за допомогою законів і формування бюджету;
- відсторонити президента від посади.

Змішана республіка поєднує ознаки як президентської, так і парламентської республіки. У такій республіці уряд і президент спільно формують парламент. Парламент і президента обирає народ.

Очолює державу президент, він пропонує склад уряду, який обов'язково має затвердити парламент, або президент призначає уряд, а парламент погоджується з його складом.

Уряд відповідає і перед президентом, і перед парламентом.

Парламент може:

- контролювати уряд за допомогою державного бюджету, винесення резолюції недовіри;
- відсторонити президента від посади.

Змішаними республіками є: Франція, Австрія, Польща, Румунія тощо.

5. Форма державного устрою

Форма державного устрою – це елемент форми держави, який відображає спосіб адміністративно-територіальної організації держави, поділ держави на складові частини та співвідношення влади між ними і керувальним центром.

Види форм державного устрою

Унітарна (проста) держава – це єдина цілісна держава, територія якої поділяється на адміністративно-територіальні одиниці, що не мають статусу державних утворень і не володіють суверенними правами (Україна, Італія).

Така держава має єдину структуру державного апарату, який поширює свої повноваження на всю її територію; усі адміністративні одиниці мають однаковий юридичний статус щодо держави; жодна адміністративна одиниця не має політичної самостійності та ознак суверенітету; держава має єдине громадянство, єдину систему права, судову та грошову системи.

До складних держав належать федерація, конфедерація, імперія.

Федерація – це складна держава, що містить території, які мають певну юридично визначену політичну самостійність. Ці території називають суб'єктами федерації.

Конфедерація – це договірний союз держав, кожна з яких зберігає повний суверенітет. Конфедерація характеризується відсутністю єдиного громадянства, добровільним об'єднанням, що необхідне для вирішення спільних справ, створенням спільних органів шляхом рівного представництва держав.

Ця форма державного устрою нині майже не трапляється та має здебільшого лише історичний характер (Північна Америка XVIII ст., Німеччина XIX ст. тощо).

Імперія – це складна держава, яка має суверенну державу – метрополію та підвладні їй держави – колонії. Ця форма державного устрою вже відійшла в історію.

Особливою формою державного устрою є **співдружність** – об'єднання держав, що зберігають повний суверенітет і незалежність (СНД, Співдружність націй тощо).

ТЕМА 2. Право в системі соціальних норм

1. Соціальні норми.
2. Норми права.
3. Джерела права.
4. Поняття та елементи системи права.

1. Соціальні норми

Кожний із вас знає різні правила, які регулюють взаємини між людьми. На дорогах діють Правила дорожнього руху, на хокейному майданчику – спортивні правила.

Правила (норми) загального характеру, які регулюють відносини в людському суспільстві та встановлені державою, суспільством, об'єднаннями громадян тощо, називають **соціальними нормами**.

Види соціальних норм

1. Норми моралі.
2. Релігійні норми.
3. Норми права.
4. Корпоративні норми.
5. Звичаї, традиції.

Морально-етичні	Регулюють відносини між людьми на основі критеріїв добра і зла, честі й безчестя
Релігійні	Регулюють ставлення віруючих до Бога, церкви, один до одного та іновірців
Правові	Система формально визначених загальнообов'язкових правил поведінки загального характеру, виданих або санкціонованих державою та забезпечених силою державного примусу
Корпоративні	Правила поведінки, прийняті в окремих організаціях, трудових та інших колективах
Звичай, традиції	Правила поведінки, що склалися в суспільстві в результаті багаторазового застосування, сталого підходу до оцінювання певного способу відносин, дій людини, колективу, соціальної групи

Досить часто в житті ви використовуєте **норми моралі**. Мораль – це

норми, засновані на співвідношенні критеріїв добра і зла, порядності й непорядності, людяності та жорстокості. Норми моралі підтримує суспільство, за їхнє порушення настає моральний і громадський осуд.

Із появою релігії та вірувань з'являються й відповідні **релігійні норми**. Вони встановлюються священними книгами, рішеннями вищих органів релігійних конфесій і вважаються похідними від вищих сил – Бога. Ці норми є дійсними лише для прихильників тієї чи іншої релігії, а в разі недотримання релігійних норм людину можуть відлучити від церкви, піддати анафемі (прокляттю), застосувати інші релігійні заходи впливу.

Нині в державі існує багато різних громадських організацій та об'єднань, які мають регулювати своє внутрішнє життя, взаємини між членами колективу. Вони визначають порядок прийому до об'єднання громадян, порядок формування керівних органів та їхньої діяльності, інші внутрішні норми таких об'єднань. Зрозуміло, що ці норми стосуються лише тих, хто є членами відповідних об'єднань громадян. Такі норми називають **корпоративними нормами**. До них належать норми статутів політичних партій, громадських організацій тощо.

Упродовж багатьох десятиліть, а іноді й століть формуються **звичаї та традиції**. Саме завдяки традиціям ми святкуємо день народження чи Новий рік, за звичаями відзначаємо весілля або ювілеї. Звичаї та традиції істотно відрізняються в різних державах, різних народів та етнічних групах. Ці соціальні норми закріплюються здебільшого у свідомості людей. Людина самостійно вирішує, чи дотримуватися тих чи інших традицій, звичаїв, і в разі їхнього недотримання її чекає лише громадський осуд.

2. Норми права

Право – це система загальнообов'язкових формально визначених правил поведінки – **норм права**, які встановлює та охороняє держава для регулювання суспільних відносин.

Ознака	Характеристика
Системність	Право є сукупністю взаємозв'язаних і взаємодіючих елементів: галузей, інститутів і норм права
Нормативність	Право складається з норм, загальних правил поведінки, які поширюються на всі врегульовані випадки й у всіх таких випадках діють однаково
Загальнообов'язковість	Норми права є обов'язковими для виконання для всіх осіб, що охоплюються ними
Формальна визначеність права	Правові норми закріплюються в правових документах, які мають установлені форму та зміст
Державна забезпеченість	Виконання норм права забезпечується спеціальною системою державних органів, зокрема зі застосуванням примусу

Норми права – це обов'язкове, формально визначене правило поведінки загального характеру, що встановлюється, змінюється та припиняється в

установленому порядку, виконання якого забезпечується державою, її відповідними органами.

У структурі норми права виокремлюють гіпотезу, диспозицію, санкцію.

Гіпотеза – це частина норми права, в якій зазначаються умови (обставини), із настанням яких можна або необхідно здійснювати її диспозицію. Призначення гіпотези – визначити сферу й межі дії диспозиції правової норми. Гіпотеза відповідає на запитання: коли? де? в якому разі? за якої умови?

Диспозиція – це частина норми права, в якій зазначаються права або обов'язки суб'єктів. Це центральна, основна частина правової норми, яка свідчить про (описує) дозволену (можливу), обов'язкову (необхідну) або заборонену (неприпустиму) поведінку суб'єкта.

Санкція – це частина норми права, у якій зазначаються заходи державного примусу в разі невиконання, порушення її диспозиції, тобто заходи впливу, покарання за порушення закону. Завдання санкції – забезпечувати здійсненність диспозиції правової норми.

Кримінальний кодекс України

Стаття 97. Звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів виховного характеру

1. Неповнолітнього, який вперше вчинив злочин невеликої тяжкості або необережний злочин середньої тяжкості, може бути звільнено від кримінальної відповідальності, якщо його виправлення можливе без застосування покарання. У цих випадках суд застосовує до неповнолітнього примусові заходи виховного характеру, передбачені частиною другою статті 105 цього Кодексу.

Цивільний кодекс України

Стаття 992. Відповідальність страховика

1. У разі несплати страховиком страхувальникові або іншій особі страхової виплати страховик зобов'язаний сплатити неустойку в розмірі, встановленому договором або законом.

3. Джерела права

Щоб правові норми стали відомими тим учасникам суспільних відносин, чия поведінку вони покликані регулювати, їх повинні певним чином оформити у **джерела права**.

Види джерел права:

1. Правовий звичай.
2. Нормативно-правовий акт.
3. Правовий договір.
4. Правовий прецедент.
5. Релігійно-правові норми.

Одне з найдавніших джерел права – **правовий звичай**. Особливість правового звичаю полягає в тому, що держава надає йому статусу норми права (наприклад, закріплення в трудовому законодавстві свята Різдва як неробочого дня).

Отже, **правові звичаї** – це соціальні норми правил поведінки, що утворилися під час їхнього фактичного застосування впродовж тривалого часу,

санкціоновані державою.

Норми права, оформлені у вигляді офіційних документів державних органів, називають **нормативно-правовими актами**. Їх ухвалює за встановленою процедурою уповноважений орган держави. Нормативно-правові акти мають офіційну назву (закон, постанова, наказ, рішення), у них зазначено орган, який їх ухвалив, дату ухвалення й те, коли вони набувають чинності, а також порядковий номер. Правові акти – найпоширеніші джерела (форми) права як в Україні, так і в решті держав світу.

Основними ознаками нормативно-правового акта є те, що він:

- 1) видається уповноваженими органами держави або ухвалюється народом шляхом референдуму та має владний характер;
- 2) містить нові правові норми або скасовує чи змінює чинні;
- 3) має форму письмового документа й певні реквізити: вид документа, назву органу, що його видав, заголовок, дату ухвалення, номер документа, відомості про посадову особу, що його підписала;
- 4) публікується в офіційних джерелах.

Усі нормативно-правові акти за юридичною силою поділяються на **закони та підзаконні акти**.

Закони – це прийняті у визначеному конституцією порядку нормативні акти органу законодавчої влади або всього народу, які врегульовують найважливіші суспільні відносини та мають вищу юридичну силу щодо інших правових актів.

Усі закони залежно від їх юридичної сили за значенням і місцем у системі законодавства поділяються на три великі групи:

1) *конституційні* або основні закони, до яких належать Конституція України та закони з питань, безпосередньо врегульованих конституцією. Наприклад, Закон України «Про громадянство України», Закон України «Про Президента України» тощо;

2) *звичайні, або поточні* закони, які регулюють інші важливі суспільні відносини;

3) *надзвичайні* закони, тобто такі, що приймаються в певних, передбачених конституцією випадках, наприклад, надзвичайний стан, війна тощо.

Підзаконні акти – це нормативно-правові акти, прийняті компетентним органом, видані на підставі закону для його деталізації та виконання.

Види підзаконних нормативно-правових актів в Україні: укази і розпорядження Президента України; постанови Верховної Ради України; постанови і розпорядження Кабінету Міністрів України; інструкції, розпорядження й накази міністерств, державних комітетів і відомств України; розпорядження голів обласних і районних державних адміністрацій; рішення виконавчих комітетів органів місцевого самоврядування; нормативні накази та інструкції адміністрації підприємств, установ, організацій.

До джерел права належить **правовий договір** – документ, створений за взаємною домовленістю суб'єктів, що забезпечується державою (наприклад, колективний договір між адміністрацією та колективом підприємства у

трудовому законодавстві). Правові договори (угоди, пакти) – це також джерела міжнародного права (наприклад, Міжнародний пакт про громадянські й політичні права).

Правовий прецедент як джерело права – це рішення суду з конкретної справи (адміністративної або кримінальної), яким суди держави послуговуються у вирішенні аналогічних справ. Це джерело права характерне для Великої Британії, США, Австралії. До джерел права України правовий прецедент не належить.

Іноді виокремлюють **релігійно-правові норми** (норми церкви, які держава визнає загальнообов'язковими, наприклад, обмеження участі жінок у суспільному житті в деяких ісламських країнах).

4. Поняття та елементи системи права

Системою права є єдність усіх чинних юридичних норм певної держави, що характеризується розподілом за галузями та інститутами права.

Система права складається з таких елементів, як норма права, галузь права й правовий інститут.

Галузь права – це сукупність норм права, що регулюють якісно однорідну сферу суспільних відносин певними методами.

Наприклад, майнові відносини регулює цивільне право, відносини в процесі праці – трудове, а в сфері публічного управління – адміністративне право. До основних галузей права України належить конституційне, цивільне, трудове, сімейне, адміністративне, кримінальне та ін.

Якщо людина купує продукти в магазині чи на ринку, вона домовляється про покупку з продавцем. Діючи в межах закону, людина має певний вибір у діях (домовляється про ціну, кількість та якість товару, товар тощо). Так само мають вибір у діях особи, які укладають шлюб. Учасники відносин рівні між собою. У цих випадках право дає вибір учасникам відносин. Такий метод регулювання називають **диспозитивним**, таким, що дає право вибору. А от коли йдеться про покарання злочинця – убивці, крадія, грабіжника, ніхто не дає злочинцеві вибір – відбувати покарання чи ні, так само ніхто не погоджує з людиною необхідність сплати податків. У цьому разі правова норма не залишає людині вибору, навіть передбачає можливість застосування сили з боку держави, один з учасників має можливість нав'язувати свою волю іншому – йдеться про **імперативний** метод регулювання відносин.

Галузі права, у свою чергу, поділяються на інститути права, що об'єднують споріднені правові норми та відрізняються від галузей права обсягом відносин, які вони регламентують.

Наприклад, галузь цивільного права містить такі інститути права: купівля-продаж, спадкування, відшкодування збитків тощо; галузь конституційного права – інститут громадянства, інститут виборчого права тощо.

Правовий інститут – виокремлена група норм права, які регулюють суспільні відносини в певній сфері. Правовий інститут, зазвичай, має більш вузький характер, ніж галузь, він об'єднує юридичні норми, що стосуються

певного, чітко відокремленого виду суспільних відносин.

У перекладі з латини це слово означає «встановлення», «установа». Наприклад, інститут громадянства, інститут шлюбу, інститут права власності.

Норма права – це загальнообов’язкове формально визначене правило поведінки, чинне в часі й просторі, що встановлює та охороняє від порушень заходами примусу держава.

ТЕМА 3. Правовідносини. Правопорушення. Юридична відповідальність

1. *Поняття «правовідносини».*
2. *Склад правовідносин.*
3. *Юридичні факти.*
4. *Поняття та ознаки правопорушень.*
5. *Склад правопорушень.*
6. *Поняття та ознаки юридичної відповідальності.*
7. *Види юридичної відповідальності.*

1. Поняття «правовідносини»

Проаналізуємо кілька ситуацій. Студент записався до університету. Хлопчик придбав у магазині пляшку лимонаду. Жінка влаштувалася на роботу в лікарню. Що об’єднує ці ситуації?

По-перше, те, що в усіх випадках люди вступають у певні відносини між собою, з певними органами чи установами: студент – з університетом, хлопчик – з магазином, жінка – з лікарнею.

По-друге, у всіх цих випадках їхні дії регулюються тими або іншими нормами права.

Тобто суспільні відносини, що регулюються нормами права, називають **правовідносинами**.

Правовідносини – це врегульовані правовими нормами суспільні відносини, учасники яких (фізичні чи юридичні особи) є одночасно як носії суб’єктивних прав і юридичних обов’язків, що забезпечуються державою.

Основні ознаки правовідносин:

- виникають на основі норм права;
- характеризуються наявністю сторін, які мають суб’єктивні права та юридичні обов’язки;
- є видом суспільних відносин фізичних і юридичних осіб, організацій, спільностей;
- здійснення суб’єктивних прав чи додержання юридичних обов’язків у правовідносинах контролюється та забезпечується державою.

2. Склад правовідносин

У правовідносинах виокремлюють декілька елементів:

1. Суб’єкти правовідносин.
2. Об’єкти правовідносин.

3. Зміст правовідносин (юридичний і фактичний).

Перша складова правовідносин – їхні учасники. Учасників правовідносин називають **суб'єктами правовідносин**. Учасниками правовідносин насамперед можуть бути громадяни України, громадяни інших держав, особи без громадянства. Їх називають фізичними особами, тобто особами, які існують фізично.

Коли народжується дитина, вона з перших хвилин свого життя може бути учасником правовідносин. Дитина ще не має навіть імені, але вже має певні права (наприклад, право на життя, на охорону здоров'я, житло, в якому живуть її батьки), вона бере участь у правовідносинах (наприклад, може отримати подарунок або спадщину). Для цього дитині достатньо лише існувати фізично. Саме тому людина як учасник правовідносин є фізичною особою.

Учасниками правовідносин також можуть бути юридичні особи – організації, створені та зареєстровані в установленому законом порядку. Їхнє існування й участь у правових відносинах можливе лише в разі виконання певних юридичних процедур – розроблення та затвердження статуту, державної реєстрації.

Отже, **суб'єкти правовідносин** – правоздатні суб'єкти суспільного життя, носії суб'єктивних прав і юридичних обов'язків: фізичні особи (громадяни держави, іноземці, особи без громадянства) та юридичні особи (організації, установи, органи держави, держава в цілому та інші).

Однією з обов'язкових юридичних передумов правовідносин є **правосуб'єктність** – можливість чи здатність особи бути суб'єктом права з усіма відповідними наслідками.

Правосуб'єктність являє собою сукупність правоздатності та дієздатності.

Правоздатність – це встановлена законом здатність особи чи організації бути носієм суб'єктивних прав і юридичних обов'язків. Тобто – це можливість мати юридичні права й обов'язки. Правоздатність людини виникає з моменту її народження й зберігається до смерті.

Для виконання якихось дій, прийняття рішень, що змінюють правове становище людини, створюють для неї нові обов'язки чи права, потрібно, щоб вона усвідомлювала значення своїх дій, розуміла їхні можливі наслідки. Тому для виконання певних дій – продаж чи купівля цінних речей, їхнє дарування, участь в управлінні державою (голосування на виборах або референдумі) тощо – встановлено більш жорсткі правила.

Саме можливість своїми діями набувати юридичних прав і обов'язків, самостійно нести юридичну відповідальність називають дієздатністю.

Дієздатність – це встановлена законом здатність особи – учасника правовідносин своїми безпосередніми діями набувати й здійснювати суб'єктивні права та юридичні обов'язки.

Дієздатність людини зростає поступово з віком. Так, із 6 років дитина може вступати до дитячої громадської організації, у 14 – за згодою батьків піти на роботу, у 16 – бути притягнутою до адміністративної відповідальності, у 18 – отримує право брати участь у виборах, може бути призвана в армію тощо. Саме

з досягненням повноліття – 18-річного віку – людина набуває повної дієздатності в більшості галузей права.

Але в окремих випадках суд може обмежити дієздатність особи. Таке рішення суд приймає, якщо особа зловживає алкоголем, наркотиками, азартними іграми та своїми діями ставить себе або свою сім'ю в складне матеріальне становище. Якщо особа має психічну хворобу, яка не дозволяє їй розуміти значення своїх дій або керувати ними, суд може взагалі визнати її недієздатною.

Об'єктом правовідносин є матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких виникають правовідносини. Об'єкти права надзвичайно різноманітні. Це не лише різні речі, гроші й послуги. Об'єктами правовідносин можуть бути результати творчої та інтелектуальної діяльності людини, інформація тощо.

Отже, **об'єкти правовідносин** – це ті матеріальні або нематеріальні блага, з приводу яких склалися правовідносини (речі, предмети, цінності, життя, честь, здоров'я, гідність, свобода, безпека, право на ім'я, поведінка, дії суб'єктів, послуги та їх результати, твори літератури, мистецтва, живопису, музики, скульптури, наукові відкриття, винаходи, акції, векселі, гроші, дипломи).

Ще одним елементом правовідносин є їхній **зміст**. Зміст правовідносин поділяють на дві складові – фактичний і юридичний. **Фактичний аспект** – фактична поведінка, дії учасників. **Юридичний аспект** – це юридичні права й обов'язки учасників правовідносин.

Так, під час купівлі продуктів у магазині об'єктом правовідносин буде право власності на продукти, самі продукти. Суб'єктами правовідносин будуть покупець (фізична особа) і магазин (юридична особа). Фактичним аспектом змісту буде передання продуктів від продавця до покупця. Елементами юридичного змісту правовідносин будуть: обов'язок продавця надати необхідну інформацію про товар і передати його покупцеві, обов'язок покупця сплатити за товар, право покупця отримати товар належної якості тощо.

Отже, права та обов'язки суб'єктів правовідносин складають **зміст правовідносин**, який характеризується синтезом фактичного та юридичного. **Юридичний зміст** – це суб'єктивні права та юридичні обов'язки суб'єктів правовідносин, тобто можливість дій уповноважених суб'єктів і необхідність відповідних дій зобов'язальних суб'єктів.

Зміст суб'єктивного права містить:

- можливість діяти відповідно до свого бажання;
- можливість вимагати певних дій від зобов'язальної сторони;
- можливість звернутися до компетентного органу чи посадової особи за захистом свого права;
- можливість користуватися соціальним благом, що закріплене суб'єктивним правом.

Зміст юридичних обов'язків містить:

- необхідність здійснення певних дій;
- необхідність утримання від здійснення дій, що суперечать інтересам

інших осіб;

■ необхідність нести юридичну відповідальність за невиконання передбачених нормою права дій.

Фактичний зміст – це сама поведінка суб'єктів, їх діяльність, в якій реалізуються суб'єктивні права та юридичні обов'язки сторін.

3. Юридичні факти

Правовідносини виникають унаслідок певних обставин, передбачених законом. Життєві обставини, внаслідок яких виникають, змінюються або припиняються правовідносини, називають юридичними фактами.

Отже, **юридичні факти** – це конкретні життєві обставини, з якими закон пов'язує виникнення, існування, зміну чи припинення правовідносин.

Юридичні факти класифікують залежно від критеріїв.

Щодо волі суб'єктів правовідносин юридичні факти поділяють на події, дії, бездіяльність, стан.

Подія – те, що відбувається незалежно від волі учасників правовідносин (стихійне лихо, закінчення строків, природна смерть тощо).

Події не залежать від бажання особи або не повністю контролюються нею. Людина народжується незалежно від свого бажання, але її поява породжує юридичні наслідки – виникнення прав у новонародженої дитини й відповідних обов'язків у батьків. Смерть людини також здебільшого не залежить від її бажання, але зумовлює певні юридичні наслідки, зокрема щодо спадщини. Юридичні наслідки спричиняються також діями природи, тварин, стихійним лихом, коли виникають права на страхові виплати, компенсацію втрат. Іноді важливі наслідки мають настання або закінчення певного строку – строку повноважень депутата, строку навчання тощо. Такі факти називають **юридичними подіями**.

Інша група юридичних фактів пов'язана з діями людей, їхньою волею. Це можуть бути вчинки особи: публікація статті породжує авторське право, викрадення майна – кримінальну відповідальність. Такі факти мають назву **юридичні дії**.

Дія – це активна поведінка суб'єкта з його волі. У свою чергу дії бувають:

1) **правомірні** – це дії, що відповідають вимогам правових норм. Результатом правомірних дій можуть бути: **юридичні акти**, що чиняться з метою виникнення юридичних наслідків (подання заяви про приймання на роботу); **юридичні вчинки** – дії, які не мають спеціальної мети викликати юридичні наслідки (знаходження скарбу);

2) **неправомірні** – протиправні дії (наприклад, крадіжка): **винні** (злочини); **безвинні**, так звані правові аномалії.

Бездіяльність – стан абсолютної пасивності, відсутність дії. Вона теж може викликати певні правовідносини (ненадання лікарем медичної допомоги хворому). **Станом юридичного характеру** може бути сп'яніння, вагітність, громадянство тощо, за наявності яких можуть виникати певні правові відносини.

4. Поняття та ознаки правопорушень

Більшість людей у суспільстві діє відповідно до норм закону. Проте, на жаль, є й інші випадки. Чоловік у стані сильного сп'яніння на вулиці чіплявся до перехожих. Робітник виніс із підприємства деталь до автомобіля, яку виготовляють у цеху. Граючи у дворі м'ячем, дівчина розбила вікно. Студент запізнилася на пару. Що спільного в цих ситуаціях? Напевно, те, що всі ці громадяни порушили якісь правові норми.

Будь-яке протиправне винне діяння (дія або бездіяльність), що завдає шкоди людям, суспільству чи державі й спричиняє юридичну відповідальність, називають **правопорушенням**.

Правопорушення – це протиправне, винне, суспільно небезпечне або шкідливе діяння (дія або бездіяльність), яке завдає шкоду інтересам суспільства, держави або особи.

Ознаки правопорушення:

1) **правопорушення виражається в поведінці** – дія або бездіяльність, тобто фактичне протиправне діяння чи протиправне нездійснення регламентованої законом поведінки;

2) **має суспільно шкідливий або суспільно небезпечний характер** – спричинення шкідливих наслідків чи загроза спричинення таких наслідків (шкода може бути моральною, фізичною чи матеріальною);

3) **має протиправний, неправомірний характер** – повинно безпосередньо порушувати ту чи іншу норму права. Діяння, не врегульовані законодавством, не вважаються правопорушенням;

4) **винність особи, яка скоїла протиправні діяння** – про винність говорять тоді, коли особа повинна була обрати варіант поведінки, але вчинила всупереч праву;

5) **караність правопорушення** – визначається законодавством, поряд із визнанням певного діяння протиправним;

6) **причинний зв'язок між діянням і спричиненими наслідками** – спричиняє застосування заходів юридичної відповідальності.

5. Склад правопорушень

Кожне правопорушення складається з чотирьох елементів.

Елементи правопорушення (склад) – сукупність зазначених у законі ознак, за наявності яких небезпечне та шкідливе діяння визначається конкретним правопорушенням.

Розрізняють

1. **Об'єкт правопорушення** – соціальні цінності чи конкретні блага, на пошкодження, позбавлення чи знищення яких спрямоване протиправне діяння (об'єкт – це те, на що посягає правопорушення, чому завдає шкоди; можуть бути різні матеріальні чи духовні цінності – власність, життя, здоров'я людини, державна безпека тощо).

2. **Об'єктивна сторона** – містить протиправне діяння, його шкідливий або небезпечний результат. До об'єктивної сторони входить необхідний причинний зв'язок між протиправним діянням і шкідливими або соціально

небезпечними наслідками. Таке діяння може бути виражене як в активних діях, так і внаслідок бездіяльності, коли суб'єкт не виконує зобов'язувальних норм права. До об'єктивної сторони належать також місце, час, спосіб, засоби, обставини здійснення діяння, яке суперечить нормам права.

3. Суб'єкт правопорушення – повністю деліктоздатна фізична особа (людина) або юридична особа. Деліктоздатність для людини пов'язана з віком особи.

4. Суб'єктивна сторона – виражається в психічному ставленні особи до скоєного, куди належать вина, мотиви, мета правопорушення.

Мотив правопорушення – це усвідомлена спонука особи, яка викликала в неї намір вчинити правопорушення.

Мета (ціль) правопорушення – це бажання особи, яка вчиняє суспільно-небезпечне діяння, досягти певних шкідливих наслідків.

Усі правопорушення за ступенем суспільної небезпечності поділяються на:

- злочини;
- небезпечні правопорушення;
- провини (проступки);
- шкідливі правопорушення.

Види правопорушень:

Дисциплінарні

Порушення виробничих, службових, військових, навчальних та інших обов'язків (дисциплінарна провина), за скоєння яких передбачається дисциплінарна відповідальність

Цивільно-правові

Правопорушення, вчинені у сфері майнових і певних немайнових відносин, що регулюються цивільним, трудовим, сімейним, екологічним законодавством

Адміністративні

Протиправні дії чи бездіяльність, які посягають на державний або громадський порядок, власність, права і свободи громадян, на встановлений порядок управління і за які законодавством передбачено адміністративну відповідальність

Трудові

Полягають у невиконанні, порушенні трудових обов'язків суб'єктами трудового права, заборонені нормами законодавства про працю

Конституційні

Спричиняють шкоду порядку організації й діяльності органів державної влади й управління, конституційним правам громадян,

проте не містять ознак злочину

Є найтяжчими за своїм характером і в законодавстві називаються злочинами. Злочином є суспільно небезпечне, винне і каране діяння (дія чи бездіяльність), що посягає на суспільний лад України, її політичну та економічну системи, власність, особу, права та свободи громадян, а також інше передбачене кримінальним законом суспільно небезпечне діяння

6. Поняття та ознаки юридичної відповідальності

Юридична відповідальність – це встановлений законодавством і забезпечений державою юридичний обов'язок правопорушника бути позбавленим йому належних певних благ, цінностей (позбавлення волі, позбавлення права займати певну посаду, позбавлення майна шляхом його конфіскації, стягнення штрафів та ін.).

Правопорушення є шкідливими, суспільно небезпечними діяннями. Якщо громадянин не виконує своїх обов'язків, зафіксованих у правових нормах, держава може застосувати до нього заходи впливу. У цьому полягає зміст юридичної відповідальності.

Для юридичної відповідальності притаманні певні **ознаки**. Передусім важливо зазначити, що *до юридичної відповідальності особу можна притягнути лише за порушення норм права*. Ще одна ознака – **санкції має право накладати лише державний орган**, тобто щодо правопорушника застосовується державний примус. Водночас **порядок притягнення до відповідальності** має бути визначений законом. Обов'язкова ознака юридичної відповідальності – певні **негативні наслідки, які має відчувати правопорушник**. Вони можуть бути різні: особисті обмеження – арешт, обмеження чи позбавлення волі, обмеження матеріальні – конфіскація майна, штраф тощо. **Нести юридичну відповідальність може лише суб'єкт правопорушення** – особа, яка досягла певного, визначеного законом віку (він відрізняється залежно від виду правопорушення).

Крім того, особа, яку притягають до відповідальності, повинна розуміти значення своїх дій, а також мати можливість керувати ними – **бути осудною**. Якщо особа внаслідок психічної хвороби позбавлена такої можливості, вона не може нести юридичну відповідальність, визнається неосудною та в окремих, передбачених законом, випадках може бути направлена на примусове лікування.

7. Види юридичної відповідальності

1. **Дисциплінарна відповідальність** – відповідальність особи за порушення норм права, що регулюють відповідну дисципліну праці й застосування до порушника дисциплінарного стягнення.

2. **Цивільно-правова відповідальність (майнова)** – це встановлені законом юридичні наслідки за невиконання або неналежне виконання особою обов'язків, зобов'язань, що пов'язані з порушенням суб'єктивних цивільних прав другої сторони. Полягає в накладенні цивільно-правових стягнень – неустойки, штрафу, пені, відшкодування збитків – на фізичну чи юридичну особу за невиконання або неналежне виконання зобов'язань, або за заподіяння позадоговірної майнової шкоди, а також за порушення деяких особистих немайнових прав. Мета цивільно-правової відповідальності – відновлення порушених майнових прав.

3. **Адміністративна відповідальність** – вид юридичної відповідальності громадян і посадових осіб, що полягає в застосуванні до особи, яка вчинила адміністративне правопорушення (проступок), певного заходу державно-правового примусу – адміністративного стягнення, що створює для цих осіб неприємні наслідки особистого, майнового, організаційного характеру.

4. **Кримінальна відповідальність** – це один із видів юридичної відповідальності, правовий наслідок вчинення злочину, який полягає в застосуванні до винної особи заходів державного примусу у формі кримінального покарання.

5. **Конституційна відповідальність** (імпічмент президента, відповідальність народного депутата за порушення своїх обов'язків).

6. **Кримінально-процесуальна відповідальність** (у разі порушення підписки про невиїзд заміна її на взяття під варту).

Особливим видом **майнової відповідальності** є матеріальна відповідальність у трудовому праві, яка має риси одночасно і майнової, і адміністративної відповідальності (відповідальність працівника за майнову (матеріальну) шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації внаслідок порушення покладених на нього трудових обов'язків).

Підставою для юридичної відповідальності є факт вчинення правопорушення, наявність у діяннях складу правопорушення. Проте самого факту вчинення особою дії чи бездіяльності, якою порушуються приписи права, недостатньо. Майже завжди необхідною є **вина** особи в протиправному вчинку.

Вина існує у таких формах:

■ **намір (умисел):** прямий – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає настання його негативних наслідків, бажає їх настання; непрямий – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає його негативні наслідки, але байдуже ставиться до можливості їх настання;

■ **необережність:** протиправна самовпевненість – суб'єкт усвідомлює протиправність свого діяння, передбачає можливість настання його негативних наслідків, проте сподівається, що вони все ж таки не виникнуть. Необережність є злочинною недбалістю, якщо особа не передбачала можливості настання суспільно небезпечних наслідків свого діяння (дії або бездіяльності), хоча повинна була й могла їх передбачити.

Мета юридичної відповідальності:

✓ компенсація потерпілому (зокрема й державі) збитків правопорушення, враховуючи моральну шкоду;

- ✓ позбавлення винного на деякий час можливості вчиняти нові правопорушення;
- ✓ вплив на винного та інших осіб, унаслідок якого у них відпало бажання вчиняти нові правопорушення;
- ✓ надання винному можливості для пристосування до нормального життя в суспільстві;
- ✓ запобігти вчиненню (через недостатню свідомість) окремими людьми правопорушень;
- ✓ покарання за скоєне – таку мету відповідальність має лише у виняткових випадках, коли скоєні правопорушення тяжкі за наслідками та особливо нетерпимі суспільством.

ТЕМА 4. Проблеми функцій держави в конституційно-правовій парадигмі

1. Конституційне право як галузь права: предмет і метод.
2. Норми конституційного права.
3. Конституційне право як юридична наука та навчальна дисципліна.
4. Поняття й диференціація джерел конституційного права.
5. Система джерел конституційного права України.

1. Конституційне право як галузь права: предмет і метод

Конституційне право – це сукупність правових норм, якими регулюються відносини за змістом засад політичної організації суспільства, пов'язаних з організацією та функціонуванням державного механізму.

Предметом конституційного права є суспільні відносини в політичній, економічній, соціальній і культурній сферах суспільного та державного життя, учасники яких наділені конституційною правосуб'єктністю.

Метод конституційного права – це система форм, прийомів і способів здійснення цільового впливу конституційного права на правову поведінку або діяльність учасників суспільних відносин, які є предметом цієї галузі права.

Для методу конституційного права характерним є те, що він:

- 1) регулює найважливіші політичні, економічні, соціальні, культурні та інші, тісно з ними пов'язані суспільні відносини;
- 2) обумовлений функціями конституційного права;
- 3) має здебільшого імперативний (категоричний) характер;
- 4) сприяє реалізації інтегративної функції конституційного права щодо інших галузей національного права;
- 5) поданий сукупністю різноманітних способів (методів) спеціального впливу на конституційно-правові відносини;
- 6) має багатоманітний характер.

Імперативність методу конституційного права виявляється в:

1) цілеспрямованому впливі вищих суб'єктів на правову діяльність чи поведінку підпорядкованих їм учасників суспільних відносин (місцеві державні адміністрації відповідальні перед президентом та урядом України).

2) категоричному характері багатьох конституційно-правових приписів («Україна є республікою» або «Формою правління Королівства Саудівська Аравія є монархія»).

Диспозитивні методи є менш поширеними. Зокрема, в Україні вони застосовуються під час формування Кабінету міністрів Верховною Радою та президентом.

2. Норми конституційного права

Норма конституційного права – це формально визначене, встановлене чи санкціоноване легітимним суб'єктом конституційного правотворення правило поведінки або діяльності, що регулює суспільні відносини, які є предметом конституційного права і забезпечується системою конституційних гарантій.

Структура конституційно-правової норми – це її внутрішній склад, взаємозв'язок трьох її елементів: гіпотези, диспозиції та санкції в їх трьох модифікаціях: «гіпотеза – диспозиція – санкція», «диспозиція», «гіпотеза – диспозиція».

Гіпотеза норми конституційного права – це елемент структури норми, що визначає умови, правила вольової поведінки та діяльності, які виражаються мірою дозволеної й належної поведінки суб'єктів конституційного права, або умови перебування цих суб'єктів у певному стані чи статусі (режимі), незалежно від їх волі.

Диспозиція норми конституційного права – це елемент її структури, що визначає саму модель правила вольової поведінки або діяльності суб'єктів конституційного права, незалежно від їх волі й містить правовий припис про їх діяльність в умовах, передбачених гіпотезою.

Санкція норми конституційного права – це елемент її структури, що містить правовий припис про міру конституційно-правової відповідальності суб'єктів конституційного права.

Елементи важко відокремити один від одного. Водночас часто буває так, що одна норма міститься в декількох статтях або в одній статті міститься декілька норм. Тому елементи структури норми конституційного права можуть також міститися в декількох статтях.

Види норм конституційного права

1. *Декларативні норми* – норми-цілі, які визначають економічні, соціальні та політичні цілі, завдання суспільства і держави (наприклад, Преамбула Конституції України містить положення про «європейську ідентичність Українського народу та незворотність європейського та євроатлантичного курсу України»).

2. *Установчі норми* – норми-принципи, основне призначення яких полягає в конституційному закріпленні суспільних відносин, що склалися в тій чи іншій сфері (наприклад, ч. 1 ст. 3 Конституції Франції передбачає:

«Національний суверенітет належить народу, який здійснює його через представників і шляхом референдуму»).

3. *Регулятивно-охоронні норми* – норми-правила, дія яких спрямована на регулювання або охорону суспільних відносин. До них належать, наприклад, норми, що закріплюють права, свободи та обов'язки людини і громадянина, визначають правовий статус органів держави тощо (наприклад, ст. 60 Конституції Польщі містить положення про те, що польські громадяни, «які повною мірою користуються публічними правами, мають право доступу до публічної служби на рівних засадах»).

4. *Дефінитивні норми* – норми-визначення, що містять якісну характеристику держави та окремих його органів, визначають статус останніх, відображають найбільш істотні ознаки тих чи інших конституційних інститутів (наприклад, ч. I ст. 87 Конституції Італійської Республіки закріплює, що її президент «є главою держави»).

3. Конституційне право як юридична наука та навчальна дисципліна

Наука конституційного права є системою ідей, концепцій, теорій, учень про конституціоналізм і конституційне право як галузь права, спрямованих на належне теоретико-методологічне забезпечення державотворення і правотворення в конституційній площині.

Предметом науки конституційного права є актуальні теоретичні та практичні проблеми конституціоналізму та конституційного права в Україні та за кордоном.

Система науки конституційного права складається з трьох частин:

1. Конституційне право України.
2. Конституційне (державне) право зарубіжних країн.
3. Порівняльне конституційне право.

Навчальна дисципліна конституційного права – це система знань, досвіду та навичок у галузі конституційного права, одержаних наукою конституційного права й конституційною правотворчістю й правозастосовною практикою та системно відтворених у навчальних програмах, підручниках і посібниках із конституційного права України та зарубіжних країн, а також у відповідній професійній діяльності професорсько-викладацького складу вищих навчальних закладів і факультетів юридичного профілю.

Система конституційного права як навчальної дисципліни складається з трьох елементів:

1. **Загальна частина**, яка втілюється в усьому національному конституційному й подана інститутами предмета й методу конституційного права, принципів та системи (у вузькому розумінні) конституційного права, джерел конституційного права, функцій конституційного права, конституційно-правових відносин, конституційно-правової відповідальності тощо.

2. **Особлива частина** складається з низки матеріальних і процесуальних норм, що регулюють конкретні суспільні відносини в межах предмета конституційного права України та зарубіжних країн у цілому.

3. **Спеціальна частина** складається з конституційного права окремих

зарубіжних країн.

4. Поняття і диференціація джерел конституційного права

Джерело конституційного права – це форма вираження норм конституційного права.

Усі джерела конституційного права можна об'єднати в дві групи:

1. *Джерела права у формальному сенсі.*

✓ Нормативно-правові акти.

✓ Нормативно-правові договори.

✓ Конституційні звичаї.

✓ Судові прецеденти.

2. *Джерела права в ідеологічному сенсі.*

✓ Релігійні тексти (релігійне право).

✓ Правова доктрина тощо.

Нормативно-правовий акт як джерело конституційного права – це прийнятий у встановленому порядку компетентним органом держави документ, що містить норми конституційного права.

Класифікація нормативно-правових актів:

I. Закон – нормативно-правовий акт, прийнятий органом законодавчої влади або народом у порядку референдуму, що регулює найважливіші суспільні відносини.

1. Конституція має найвищу юридичну силу.

2. Конституційні закони вносять зміни та доповнення до конституції.

3. Органічні закони – закони, що приймаються кваліфікованою більшістю.

4. Звичайні (поточні) закони – закони, що регулюють окремі важливі сфери суспільного життя.

5. Надзвичайні закони – закони, якими запроваджується надзвичайний або військовий стан.

II. Підзаконні акти – це акти, прийняті на основі та на виконання закону органами державної влади та органами місцевого самоврядування з метою деталізації положень законів і спрямовані на врегулювання конституційно-правових відносин.

1. Акти глави держави (укази).

2. Акти уряду (постанови чи ордонанси у Франції).

3. Акти органів конституційної юрисдикції.

4. Акти органів суб'єктів федерації або органів автономії.

5. Акти місцевого самоврядування.

Нормативно-правовий договір як джерело конституційного права – це угода між суб'єктами конституційно-правових відносин, що містять у собі норми конституційного права.

Види

1. Договори між вищими органами державної влади (найчастіше між парламентом і главою держави) з приводу розмежування компетенції (Конституційний договір 1995 року в Україні).

2. Договори між федерацією та суб'єктом федерації з приводу розмежування компетенції (договір між Російською Федерацією та Республікою Татарстан).
3. Договори між суб'єктами федерації з приводу їх взаємовідносин у державно-правовій сфері.

Конституційний звичай – це правило, не санкціоноване нормами конституційного права, якому надається загальнообов'язкове значення.

Види

1. Юридично значущі.
2. Церемоніальні.

Судовий прецедент як джерело конституційного права – це рішення суду за конкретною конституційно-правовою справою, обов'язкове для інших судів тієї самої або іншої інстанції під час розгляду аналогічних справ.

Використовується в англо-американській правовій сім'ї.

У континентальній Європі фактичними судовими прецедентами є мотивувальні частини:

- рішень органів конституційного правосуддя.
- рішень Європейського суду з прав людини (для держав, що визнають його юрисдикцію).

Релігійна правова сім'я – об'єднання правових систем, побудованих на релігійному праві.

Групи правових систем релігійної правової сім'ї

1. **Ісламське (мусульманське) право** – релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині ісламської громади (умми), яка сповідує іслам.

2. **Канонічне право** – релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині громади, яка сповідує християнство.

3. **Іудейське право** – релігійно-правова система, що регулює суспільні відносини всередині єврейської громади, яка сповідує іудаїзм.

4. **Індуське право** – релігійно-правова система, яка регламентує суспільні відносини всередині громади, що сповідує індуїзм.

Доктрина як джерело конституційного права офіційно використовується в країнах загального (англо-американського) права – у Великій Британії використовуються праці Г. Брактон, Дж. Лока, Є. Бентама, Дж. С. Міля та ін.; в США – праці Дж. Джея, Дж. Медісона, А. Гамільтона та ін.

Неофіційно доктрина використовується і в країнах континентального (романо-германського) права, створюючи словник і правові поняття, якими користується законодавець. Також пропозиції вчених можуть реалізуватися в законопроектах.

5. Система джерел конституційного права України

Класифікація джерел конституційного права України полягає у виявленні критеріїв, які дають можливість розмежовувати джерела конституційного права України одне від одного за певними юридичними властивостями.

Види джерел права за їх змістом та юридичною силою

1. Конституційні джерела (Конституція України, Акт Всеукраїнського референдуму 1 грудня 1991 р., Закон України «Про внесення змін до Конституції України» від 8 грудня 2004 р. та інші).
2. Законодавчі джерела (закони України про Кабінет міністрів, про вибори Президента України, про судоустрій і статус суддів тощо).
3. Підзаконні джерела (укази Президента України, постанови Верховної Ради України, постанови Кабінету міністрів України, правові акти інших учасників конституційного правотворення та інші).

Види джерел права за формою їх правового буття

1. Формалізовані – закріплені в чинному законодавстві.
2. Неформалізовані – конституційні звичаї, конституційна доктрина, програмні конституційно-правові документи: універсали, угоди, домовленості тощо (Універсал національної єдності 2006 р. тощо).

Види джерел права за умовами їхнього існування та дієвості

1. За територією дії: загальнодержавні (Конституція України) та місцеві або локальні (акти Верховної Ради АРК).
2. За часом дії: постійні (Конституція) та тимчасові (Закон України «Про надзвичайний стан» діє лише на період надзвичайного стану).

Система джерел конституційного права України

1. Конституція України 1996 р.
2. Акти Всеукраїнського референдуму (1 грудня 1991 р. та 16 квітня 2000 р.).
3. Закони України (наприклад, закон про Кабінет міністрів України або про вибори Президента України).
4. Декларації, акти і конституційні договори (Декларація про державний суверенітет від 16 липня 1990 р., Акт проголошення незалежності України від 24 серпня 1991 р., конституційний Договір «Про основні засади організації та функціонування державної влади і місцевого самоврядування в Україні на період до прийняття нової Конституції України» від 8 серпня 1995 р.). **Декларація** – нормативно-правовий акт, що приймається Верховною Радою України і нормативно визначають основні засади державного й суспільного ладу чи політики держави з окремих найважливіших питань.
5. Чинні міжнародні договори України.
6. Укази та розпорядження Президента України (Указ Президента України «Про дострокове припинення повноважень Верховної Ради України та призначення позачергових виборів» від 21 травня 2019 р.).
7. Постанови Верховної Ради України.
8. Правові акти Кабінету міністрів України та інших центральних органів виконавчої влади, які мають відповідну юридичну силу.
9. Висновки та рішення Конституційного суду України.
10. Акти Центральної виборчої комісії й територіальних виборчих комісій.
11. Акти реагування Уповноваженого Верховної Ради України з прав

людини.

12. Нормативно-правові акти Автономної Республіки Крим.
13. Нормативно-правові акти суб'єктів місцевого самоврядування, які регулюють конституційно-правові відносини, зокрема, статuti територіальних громад сіл, селищ і міст.

ТЕМА 5. Основи цивільного права України

1. *Поняття, предмет, метод цивільного права.*
2. *Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин.*
3. *Поняття правочину, його ознаки та види.*
4. *Представництво.*
5. *Особисті немайнові права фізичної особи.*
6. *Поняття, зміст і форми права власності.*
7. *Основи спадкового права.*

1. Поняття, предмет, метод цивільного права

Цивільне право – це галузь права, яка на приватноправових засадах регулює майнові та особисті немайнові відносини.

Предметом цивільного права є:

- *майнові відносини* – виникають із приводу належності, використання чи переходу рухомого та нерухомого майна й інших матеріальних благ від одного суб'єкта до іншого (відносини власності та відносини товарообігу);
- *особисті немайнові відносини* – виникають із приводу нематеріальних благ (честі, гідності, ділової репутації);
- *відносини, що виникають у сфері інтелектуальної діяльності* (авторське право та суміжні права, право промислової власності).

Характерні риси цивільно-правового методу:

Юридична рівність сторін	Автономія волі
Особливий спосіб вирішення спорів між учасниками цивільних правовідносин	Наявність майнової відповідальності сторін

2. Суб'єкти та об'єкти цивільних правовідносин

Структура правовідносин складається з трьох необхідних елементів: суб'єктів, об'єктів, змісту.

До **суб'єктів цивільних правовідносин** закон відносить фізичних і юридичних осіб, державу, Автономну Республіку Крим, територіальні громади, іноземні держави й інших суб'єктів публічного права. Фізичним і юридичним особам притаманні такі суспільно-юридичні властивості: цивільна правоздатність і цивільна дієздатність.

Об'єкти цивільних правовідносин – це те, на що спрямовані суб'єктивне право та суб'єктивний обов'язок із метою задоволення інтересів фізичних і

юридичних осіб. До них належать:

- речі, гроші та цінні папери;
- інше майно, майнові права та обов'язки;
- результати робіт, послуги;
- результати інтелектуальної, творчої діяльності;
- інформація;
- інші матеріальні та нематеріальні блага.

Особливим об'єктом цивільних прав згідно з ст. 180 ЦК України є тварини. На них поширюється правовий режим речі, крім випадків, встановлених законом.

Речі – це об'єкти матеріального світу, які призначені задовольняти потреби людини і стосовно яких можуть виникати цивільні права та обов'язки.

Гроші являють собою особливий різновид рухомого майна.

Застосовуються два способи платежу: *готівкою й шляхом безготівкових розрахунків*. Під час платежів готівкою використовуються грошові знаки, що передаються одним суб'єктом іншому як оплата за товари, роботи, послуги тощо. Під час безготівкових розрахунків використовуються цифрові записи про грошову масу, що обертається. Водночас певна грошова сума списується з рахунку однієї особи і зараховується на рахунок іншої.

Цінні папери – це документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання зобов'язань згідно з умовами їх розміщення, а також можливість передавання прав, що впливають із цих документів, іншим особам (ст. 194 ЦК України).

3. Поняття правочину, його ознаки та види

Правочин – це дія особи, спрямована на набуття, зміну чи припинення цільних прав та обов'язків (ч. 1 ст. 202 ЦК України).

Правочини класифікуються за такими ознаками:

1) Залежно від кількості сторін у правочині:

- **односторонні** – дія однієї сторони, що може бути подана однією чи кількома особами (видача довіреності, складання заповіту);
- **двосторонні** – погоджена дія двох сторін. Двосторонні правочини в вільному праві називаються договорами (наприклад, договір купівлі-продажу, дарування, зберігання тощо);
- **багатосторонні** – наявність трьох або більше сторін у договорі. До багатосторонніх правочинів можна віднести договір фінансового лізингу, договір про спільну діяльність.

2) Залежно від виникнення прав та обов'язків в учасників цивільних правовідносин:

- **реальні** – вважаються укладеними з моменту фактичного передання речі або грошей (договір позики, договір зберігання речей у роздягальні);
- **консенсуальні** – вважаються укладеними з моменту досягнення згоди всіма істотними умовами (договір купівлі-продажу, підряду).

3) *За характером виникаючих між учасниками правовідносин:*

➤ **відплатні** – дії сторін пов'язані з майновим інтересом – діям однієї сторони відповідає обов'язок другої надати зустрічне матеріальне відшкодування (договір купівлі-продажу, оренди, перевезення).

➤ **безвідплатні** – обов'язок здійснити матеріальні витрати має лише одна зі сторін, інша не обтяжена будь-якими обов'язками (договір дарування, позички).

4) *Залежно від тривалості дії правочину:*

➤ **строкові** – правочини, в яких визначено момент виникнення в сторони прав і обов'язків, тривалість існування зобов'язання, момент припинення тощо (договір найму (оренди)).

➤ **безстрокові** – не визначено моменту припинення прав та обов'язків (такий правочин зазвичай негайно набирає чинності та припиняється на вимогу однієї зі сторін), наприклад, безстроковий договір позики.

Форма правочину – це спосіб висловлення волі сторін, які беруть у ньому участь.

Законом передбачено, що правочини можуть укладатися в таких формах:

Шляхом мовчання	Правочини можуть у більшості випадків переукладатися у формі мовчання. Наприклад, якщо за договором найму наймач продовжує користуватися майном після закінчення його строку, то, за відсутності заперечень наймодавця протягом одного місяця, договір вважається поновленні на строк, який був раніше встановлений договором (ст. 764 ЦК України)
В результаті вчинення конклюдентних дій	Конклюдентна форма правочину полягає в тому, що для його укладання необхідне волевиявлення особи, спрямоване на його укладання (наприклад, роздрібна купівля-продажу напоїв через автомати; договір зберігання речей в автоматичних камерах схову; укладання договору перевезення пасажирів метрополітеном шляхом проходження через турнікет тощо)
Усній	Ця форма передбачена для правочинів, що повністю виконуються сторонами в момент їх вчинення. Характерною рисою правочинів, що вчиняються усно, є збіг у часі двох стадій – виникнення зобов'язання та його припинення шляхом виконання
Письмовій (простій і нотаріальній) формі	Правочин вважається таким, що вчинений у письмовій формі, якщо його зміст зафіксований в одному або кількох документах, у листах, телеграмах або якщо воля сторін виражена за

	<p>допомогою телетайпного, електронного або іншого технічного засобу зв'язку. Правочин, який вчинений у письмовій формі, підлягає <i>нотаріальному</i> посвідченню лише у випадках, встановлених законом або домовленістю сторін. Нотаріальне посвідчення правочину здійснюється відповідно до Закону України «Про нотаріат»</p>
--	--

Недодержання сторонами в момент вчинення правочину вимог, які є необхідними для законного встановлення, зміни або припинення цивільних прав та обов'язків, призводить до його **недійсності**.

Недійсні правочини бувають **нікчемні** та **оспорювані**.

Нікчемні правочини – це правочини, недійсність яких чітко встановлена законом (ч. 2 ст. 215 ЦК України). Правочин не породжує правових наслідків незалежно від подання позову про визнання його недійсним.

Оспорювані правочини – це правочини, недійсність яких прямо не встановлена законом, але одна зі сторін або інша зацікавлена особа заперечує його дійсність на підставах, установлених законом (ч. 3 ст. 215 ЦК України).

4. Представництво

Представництво – це правовідносини, в яких одна сторона (представник) зобов'язана чи має право вчинити правочин від імені другої сторони, яку вона представляє (ст. 237 ЦК України).

Підставами виникнення представництва можуть бути:

- договір;
- закон;
- акт органу юридичної особи;
- адміністративний акт;
- інші підстави, встановлені актами цивільного законодавства.

У цивільному праві виділяють такі **види представництва**:

- **законне (обов'язкове);**
- **договірне (добровільне).**

Законне представництво – це представництво, відповідно до якого законними представниками своїх малолітніх (неповнолітніх) дітей є батьки, опікуни, піклувальники; представниками недієздатної особи – опікуни.

Особливістю цього виду представництва є те, що воно спрямоване на захист прав та інтересів осіб, які внаслідок певних обставин не можуть самостійно представляти (захищати) свої інтереси. Крім того, зазначений вид представництва виникає з закону та є обов'язковим для представника.

Договірне представництво – це представництво, що виникає на підставі договору чи акту органу юридичної особи та ґрунтується на волі особи, яку представляють. За цього виду представництва дієздатна фізична особа або юридична особа для вчинення правочинів використовує послуги представника.

Довіреність – це письмовий документ, який видає одна особа іншій для представництва перед третіми особами (ст. 244 ЦК України).

Особа, яка видає довіреність у цивільному праві, називається довірительом, а особа, яка отримує повноваження на підставі виданої довіреності – представником.

Види довіреностей

Генеральна (загальна)	Уповноважує представника здійснювати правочини або інші юридичні дії різного характеру (право володіння, користування та розпорядження майном)
Спеціальна	Надає повноваження представнику на здійснення правочинів або юридичних дій лише певного типу протягом певного часу
Разова	Уповноважує представника на здійснення одного правочину

Довіреність завжди повинна вчинятися в письмовій формі (простій письмовій або посвідченій нотаріально формі).

Представництво за довіреністю припиняється в таких випадках:

- закінчення строку довіреності;
- скасування довіреності особою, яка її видала;
- відмови представника від вчинення дій, що були визначені довіреністю;
- припинення юридичної особи, яка видала довіреність;
- припинення юридичної особи, якій видано довіреність;
- смерті особи, яка видала довіреність, оголошення її померлою, ви знання недієздатною чи безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності;
- смерті особи, якій видано довіреність, оголошення її померлою, визнання недієздатною чи безвісно відсутньою, обмеження її цивільної дієздатності.

5. Особисті немайнові права фізичної особи

Особисті **немайнові права** належать кожній фізичній особі від народження чи визначаються законом.

Цивільний кодекс України класифікує особисті немайнові права залежно від їхнього цільового призначення на дві групи:

Особисті немайнові права, що забезпечують природне існування фізичної особи (глава 21 ЦК України)	<ul style="list-style-type: none"> ▪ право на життя; ▪ право на усунення небезпеки, яка загрожує життю та здоров'ю; ▪ право на охорону здоров'я; ▪ право на медичну допомогу; ▪ право на інформацію про стан свого здоров'я; ▪ право на таємницю про стан здоров'я; ▪ право на свободу; ▪ право на особисту недоторканність;
--	--

	<ul style="list-style-type: none"> ▪ право на донорство; ▪ право на сім'ю; ▪ право на опіку та піклування; • право на безпечне для життя та здоров'я довкілля.
<p>Особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття фізичної особи (глава 22 ЦК України)</p>	<ul style="list-style-type: none"> ▪ право на ім'я; ▪ право на зміну імені; ▪ право на використання імені; ▪ право на повагу до гідності та честі; ▪ право на недоторканність ділової репутації; ▪ право на індивідуальність; ▪ право на особисте життя та його таємницю; ▪ право на інформацію; ▪ право на особисті папери; ▪ право на таємницю кореспонденції; ▪ право на свободу літературної, художньої, наукової і технічної творчості; ▪ право на місце проживання; ▪ право на недоторканність житла; ▪ право на вибір роду занять; ▪ право на свободу пересування; ▪ право на свободу об'єднання; • право на мирні зібрання.

6. Поняття, зміст і форми права власності

Право власності – це право особи на річ (майно), яке вона здійснює відповідно до закону з власної волі, незалежно від волі інших осіб (ст. 316 ЦК України).

Право власності – це сукупність правових норм, які регулюють відносини пов'язані з володінням, користуванням і розпорядженням власником належним йому майном на свій розсуд і у своїх інтересах, усуненням усіх третіх осіб від протиправного втручання у сферу його володіння цим майном, а також обов'язки власника не порушувати прав та інтересів інших осіб.

Відповідно до ст. 317 ЦК України, зміст права власності складається з таких правомочностей:

- *права володіння;*
- *права користування;*
- *права розпорядження.*

Форми власності:

Державна власність	До державної власності належить майно, зокрема грошові кошти, яке належить державі Україна. Від імені та в інтересах держави право власності здійснюють відповідно органи державної влади
Комунальна власність	До комунальної власності належить майно, зокрема грошові кошти, яке належить територіальній громаді. Управління майном, що є в комунальній власності, здійснюють безпосередньо територіальна громада та утворені нею органи місцевого самоврядування
Приватна власність	До приватної власності належить майно, яке відповідно до закону може належати фізичним та юридичним особам

До підстав (способів) набуття права власності належать:

➤ *за наявності правонаступництва:*

– **первісні** – не засновані на правонаступництві, тобто право власності виникає на майно, яке нікому не належало чи вилучене, не залежно від волі попереднього власника, з його володіння;

– **похідні** – засновані на правонаступництві, тобто підстави, що залежать від волі та права попереднього власника на майно, яке передається набувачеві, що цілком встановлює коло його прав і обов'язків.

Первісні:

- виготовлення нової речі;
- переробка (специфікація);
- привласнення загальнодоступних дарів природи;
- передача у власність безхазяйної речі;
- передача у власність рухомої речі, від якої власник відмовився;
- знахідка;
- бездоглядні домашні тварини;
- скарб;
- набувальна давність.

Похідні підстави набуття права власності (право нового власника обмежено обсягом прав його попередника):

- за договором (купівля-продаж, дарування, міна, позика);
- спадкування за законом і заповітом;
- передача у власність майна юридичної особи в разі її реорганізації;
- самочинне будівництво;
- у разі приватизації державного майна та майна, що є в комунальній власності;
- індосамент.

Підстави припинення права власності:

- відчуження власником свого майна;
- відмова власника від права власності;
- припинення права власності на майно, що за законом не може належати

цій особі;

- знищення майна;
- викуп земельної ділянки в зв'язку з суспільною необхідністю;
- викуп нерухомого майна в зв'язку з викупом для суспільної необхідності земельної ділянки, на якій воно розміщене;
- викуп пам'яток історії та культури;
- звернення стягнення на майно за зобов'язаннями власника;
- реквізиція;
- конфіскація;
- припинення суб'єкта права власності.

Майно, що перебуває у власності двох або більше осіб (співвласників) належить їм на **праві спільної власності**.

Існують такі **види спільної власності**:

- *спільна часткова власність*;
- *спільна сумісна власність*.

Право спільної часткової власності – це власність двох чи більше осіб із визначенням часток кожного з них.

Право спільної сумісної власності – це спільна власність двох або більше осіб без визначення часток кожного з них у праві власності.

Право користування чужим майном (сервітут) може бути встановлено щодо земельної ділянки, інших природних ресурсів (земельний сервітут). Щодо іншого нерухомого майна для задоволення потреб інших осіб, які не можуть бути задоволені якимось інакше. Сервітут може належати власникові (володільцеві) сусідньої земельної ділянки, а також іншій, конкретно зазначеній особі (**особистий сервітут**).

Право користуватися чужою земельною ділянкою для сільсько-господарських потреб (**емфітевзис**) встановлюється договором між власником земельної ділянки й особою (землекористувачем), яка виявила бажання користуватися цією земельною ділянкою для сільськогосподарських потреб. Емфітевзис може відчужуватися та передаватися в порядку спадкування.

Право користування чужою земельною ділянкою для забудови (**суперфіцій**). Це відносини, за якими власник земельної ділянки має право надати її в користування іншій особі для будівництва промислових, побутових, соціально-культурних, житлових та інших споруд і будівель.

7. Основи спадкового права

Спадкування – перехід прав і обов'язків (спадщини) від фізичної особи, яка померла (спадкодавця), до інших осіб (спадкоємцям) (ст. 1216 ЦК).

Види спадкування (ст. 1217 ЦК):

- 1) за законом;
- 2) за заповітом.

Спадкування за законом має місце у разі, коли спадкодавець не виражає волі щодо спадщини, і вона переходить зазначеним у законі особам. **Спадкування за заповітом** може бути тоді, коли спадкодавець за життя розпоряджається своїм майном так, що після його смерті воно переходить до

осіб, зазначених у письмовому заповіті.

Спадкодавцем може бути лише громадянин, а *спадкоємцями* – громадяни, юридичні особи, держава й інші учасники цивільних відносин. До спадщини включається як майно й грошові заощадження, так само права й обов'язки спадкодавця, що виникають із зобов'язань, авторських та інших правовідносин.

Спадкоємці за законом отримують право на спадкування по черзі. Кожна наступна черга спадкоємців за законом отримує право на спадщину у разі відсутності спадкоємців попередньої черги, відсторонення їх від права на спадщину, неприйняття ними спадщини чи відмовлення від її прийняття, крім випадків укладання зацікавленими спадкоємцями після відкриття спадщини нотаріально засвідченого договору про зміну черговості спадкування.

Частки в спадщині кожного зі спадкоємців за законом є рівними (ст. 1267 ЦК).

Перша черга – діти, у тому числі усиновлені, дружина, яка пережила, та батьки (усиновителі) померлого, а так само його діти, зачаті за життя спадкодавця і народжені після його смерті (ст. 1261 ЦК).

Друга черга – рідні брати і сестри спадкодавця, дід і бабка як з боку матері, так і з боку батька (ст. 1262 ЦК).

Третя черга – рідні дядько і тітка спадкодавця (ст. 1263 ЦК).

Четверта черга – особи, що проживали зі спадкодавцем однією родиною не менше 5 років до часу відкриття спадщини (ст. 1264 ЦК).

П'ята черга – інші родичі спадкодавця до шостого ступеня споріднення включно, причому родичі ближнього ступеня споріднення усувають від права спадкування родичів наступного ступеня споріднення. У п'яту чергу право на спадкування отримують утриманці спадкодавця, що не були членами його родини. Утриманцем вважається неповнолітня чи непрацездатна особа, що не була членом родини спадкодавця, але не менше 5 років одержувала від нього матеріальну допомогу, що була для неї єдиним чи основним джерелом засобів існування (ст. 1265 ЦК).

Стаття 1266 ЦК установлює порядок спадкування по праву представництва. Онуки та правнуки спадкодавця успадковують ту частину спадщини, що належала б за законом їхній матері, батьку, бабці, діду, якщо на час відкриття спадщини вони були б живі. Прабаба, прадід успадковують ту частину спадщини, що належала б їхнім дітям (бабці, діду спадкодавця), якби вони були живі на час відкриття спадщини. Племінники спадкодавця успадковують ту частину спадщини, що належала б за законом їхній матері, батьку (сестрі, брату спадкоємця), якби вони були живі на час відкриття спадщини. Двоюрідні брати і сестри спадкодавця успадковують ту частину спадщини, що належала б за законом їхній матері, батьку (тітці, дядьку спадкодавця), якби вони були живі на час відкриття спадщини. Якщо спадкування по праву представництва здійснюється декількома особами, то частка їхнього померлого родича поділяється між ними нарівно. Під час спадкування по прямій спадній лінії право представництва діє без обмеження ступеня споріднення. Неповнолітні, повнолітні непрацездатні діти спадкодавця, непрацездатні вдова (вдовець), непрацездатні батьки (усиновителі) померлого,

не залежно від змісту заповіту успадковують, 1/2 частки, що належала б кожному з них під час спадкування за законом – обов'язкова частка.

ТЕМА 6. Основи сімейного права України

1. Загальні положення сімейного права.
2. Шлюбні правовідносини.
3. Відносини власності у шлюбних правовідносинах.
4. Право на утримання.
5. Батьківські правовідносини.
6. Форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування.

1. Загальні положення сімейного права

Предмет сімейного права складають: а) відносини, які виникають у зв'язку зі шлюбом; б) особисті та майнові відносини між членами сім'ї; в) особисті та майнові відносини між іншими родичами; г) відносини, які виникають у зв'язку з влаштуванням дітей, які позбавлені батьківського піклування.

Основними чинниками, які обумовлюють сутність методу сімейного права, є:

- 1) юридична рівність учасників сімейних відносин;
- 2) самостійний майновий статус їх учасників;
- 3) диспозитивний характер сімейно-правових норм;
- 4) специфіка розгляду конфліктів у сімейній сфері.

Принципами сімейного права, є:

- 1) державна охорона сім'ї, материнства, батьківства;
- 2) рівність учасників сімейних відносин;
- 3) недопустимість державного або будь-якого іншого втручання в сімейне життя;
- 4) пріоритет сімейного виховання;
- 5) регулювання сімейних відносин за домовленістю (договором) між їх учасниками;
- 6) пріоритет захисту прав та інтересів дітей і непрацездатність членів сім'ї.

Сімейний кодекс України регулює: сімейні особисті немайнові та майнові відносини між подружжям, між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, між матір'ю та батьком дитини щодо її виховання, розвитку та утримання, сімейні особисті немайнові та майнові відносини між бабою, дідом, прабабою, прадідом та внуками, правнуками, рідними братами та сестрами, мачухою, вітчимою і падчеркою, пасинком, сімейні особисті немайнові та (або) майнові відносини між іншими членами сім'ї, визначеними у ньому.

Сімейний кодекс України не регулює сімейні відносини між двоюрідними братами та сестрами, тіткою, дядьком і племінницею, племінником і між іншими родичами за походженням.

Сім'я є первинним та основним осередком суспільства. Сім'ю складають особи, які спільно проживають, пов'язані спільним побутом, мають взаємні права та обов'язки.

Подружжя вважається сім'єю і тоді, коли дружина та чоловік у зв'язку з навчанням, роботою, лікуванням, необхідністю догляду за батьками, дітьми та з інших поважних причин не проживають спільно.

Сімейні права є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути передані іншій особі. Якщо дитина або особа, дієздатність якої обмежена, не може самостійно здійснювати свої права, ці права здійснюють батьки, опікун або самі ці особи за допомогою батьків чи піклувальника.

Сімейні обов'язки є такими, що тісно пов'язані з особою, а тому не можуть бути перекладені на іншу особу. Якщо особа визнана недієздатною, її сімейний обов'язок особистого немайнового характеру припиняється у зв'язку з неможливістю його виконання.

Майновий обов'язок недієздатної особи за її рахунок виконує опікун.

Кожен учасник сімейних відносин, який досягнув 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за *захистом* свого права або інтересу. Суд застосовує способи захисту, які встановлені законом або домовленістю (договором) сторін.

Способами захисту сімейних прав та інтересів зокрема є:

- 1) встановлення правовідношення;
- 2) примусове виконання добровільно не виконаного обов'язку;
- 3) припинення правовідношення, а також його анулювання;
- 4) припинення дій, які порушують сімейні права;
- 5) відновлення правовідношення, яке існувало до порушення права;
- 6) відшкодування матеріальної та моральної шкоди, якщо це передбачено СКУ або договором;
- 7) зміна правовідношення;
- 8) визнання незаконними рішень, дій чи бездіяльності органу державної влади, органу місцевого самоврядування, їх посадових і службових осіб.

2. Шлюбні правовідносини

Шлюбом є сімейний союз жінки та чоловіка, зареєстрований у державному органі реєстрації актів цивільного стану. Проживання однією сім'єю жінки та чоловіка без шлюбу не є підставою для виникнення у них прав та обов'язків подружжя. *Релігійний обряд шлюбу не є підставою* для виникнення в жінки та чоловіка прав та обов'язків подружжя, крім випадків, коли релігійний обряд шлюбу відбувся до створення або відновлення державних органів реєстрації актів цивільного стану.

Шлюбний вік для *жінки та чоловіка* – 18 років. Особи, які бажають зареєструвати шлюб, мають досягти шлюбного віку на день реєстрації шлюбу.

У шлюбі між собою не можуть перебувати особи, які є родичами прямої лінії споріднення. У шлюбі між собою не можуть перебувати рідні (повнорідні, неповнорідні) брат і сестра. **Повнорідними** є брати і сестри, які мають спільних батьків. **Неповнорідними** є брати і сестри, які мають спільну матір або спільного батька. У шлюбі між собою не можуть перебувати двоюрідні брат і сестра, рідні тітка, дядько та племінник, племінниця. За рішенням суду може

бути надане право на шлюб між рідною дитиною усиновлювача та усиновленою ним дитиною, а також між дітьми, які були усиновлені ним. У шлюбі між собою не можуть бути усиновлювач та усиновлена ним дитина.

Державна реєстрація шлюбу встановлена для забезпечення стабільності відносин між жінкою та чоловіком, охорони прав та інтересів подружжя, їхніх дітей, а також в інтересах держави та суспільства. Державна реєстрація шлюбу засвідчується Свідоцтвом про шлюб, зразок якого затверджує Кабінет Міністрів України.

Заява про реєстрацію шлюбу подається жінкою та чоловіком до будь-якого державного органу реєстрації актів цивільного стану за їхнім вибором.

Наречені зобов'язані повідомити один одного про стан свого здоров'я. Держава забезпечує створення умов для медичного обстеження наречених. Порядок здійснення медичного обстеження наречених встановлює Кабінет Міністрів України. Результати медичного обстеження є таємницею і повідомляються лише нареченим. **Приховування відомостей** про стан здоров'я одним із наречених, наслідком чого може стати (стало) порушення фізичного або психічного здоров'я іншого нареченого чи їхніх нащадків, *може бути підставою для визнання шлюбу недійсним.*

Особа, яка відмовилася від шлюбу, зобов'язана відшкодувати другій стороні затрати, що були нею понесені в зв'язку з приготуванням до реєстрації шлюбу та весілля.

Шлюб реєструється після спливу одного місяця від дня подання особами заяви про реєстрацію шлюбу. **За наявності поважних причин** керівник державного органу реєстрації актів цивільного стану дозволяє реєстрацію шлюбу до спливу цього строку.

Шлюб реєструється в приміщенні державного органу реєстрації актів цивільного стану. За заявою наречених реєстрація шлюбу проводиться в урочистій обстановці. За заявою наречених реєстрація шлюбу може відбутися за місцем їхнього проживання, за місцем надання стаціонарної медичної допомоги або в іншому місці, якщо вони не можуть із поважних причин прибути до державного органу реєстрації актів цивільного стану.

Присутність нареченої та нареченого в момент реєстрації їхнього шлюбу є обов'язковою. *Реєстрація шлюбу через представника не допускається.*

Наречені мають право обрати прізвище одного з них як спільне прізвище подружжя або надалі іменуватися дошлюбними прізвищами, приєднати до свого прізвища прізвище нареченого, нареченої. Якщо вони обоє бажають мати подвійне прізвище, за їхньою згодою визначається з якого прізвища воно буде починатися. Складення більше двох прізвищ не допускається, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належить наречена і (або) наречений. Якщо на момент реєстрації шлюбу прізвище нареченої, нареченого вже є подвійним, вона, він має право замінити одну з частин свого прізвища на прізвище другого.

Недійсним є шлюб, зареєстрований з особою, яка одночасно перебуває в іншому зареєстрованому шлюбі, зареєстрований між особами, які є родичами прямої лінії споріднення, а також між рідними братом і сестрою,

zareєстрований з особою, яка визнана недієздатною.

Шлюб визнається недійсним за рішенням суду, якщо він був zareєстрований без вільної згоди жінки або чоловіка.

Шлюб визнається недійсним за рішенням суду в разі його фіктивності. *Шлюб є фіктивним, якщо його укладено жінкою та чоловіком або одним із них без наміру створення сім'ї та набуття прав та обов'язків подружжя.*

Шлюб не може бути визнаний недійсним, якщо на момент розгляду справи судом відпали обставини, які засвідчували відсутність згоди особи на шлюб або її небажання створити сім'ю.

Шлюб може бути визнаний недійсним за рішенням суду, якщо він був zareєстрований:

1) між усиновлювачем та усиновленою ним дитиною з порушенням вимог, установлених частиною п'ятою статті 26 СК;

2) між двоюрідними братом і сестрою; між тіткою, дядьком і племінником, племінницею;

3) з особою, яка приховала свою тяжку хворобу або хворобу, небезпечну для другого з подружжя і (або) їхніх нащадків;

4) з особою, яка не досягла шлюбного віку і якій не було надано права на шлюб.

Якщо особа не знала і не могла знати про перешкоди до реєстрації шлюбу, вона має право:

1) на поділ майна, набутого у недійсному шлюбі, як спільної сумісної власності подружжя;

2) на проживання в житловому приміщенні, в яке вона поселилася в зв'язку з недійсним шлюбом;

3) на аліменти відповідно до статей 75, 84, 86 і 88 СК;

4) на прізвище, яке вона обрала під час реєстрації шлюбу.

Недійсність шлюбу не впливає на обсяг взаємних прав та обов'язків батьків і дитини, яка народилася в цьому шлюбі.

Шлюб, zareєстрований у відсутності нареченої і (або) нареченого, вважається неукладеним. Запис про такий шлюб у державному органі реєстрації актів цивільного стану анулюється за рішенням суду за заявою зацікавленої особи, а також за заявою прокурора.

Припинення шлюбу

До юридичних фактів, що припиняють шлюб, згідно зі ст. 104 СК належать такі обставини:

а) смерть подружжя;

б) оголошення судом одного з подружжя померлим;

в) розірвання шлюбу (розлучення).

Розірвання шлюбу може здійснюватися державними органами реєстрації актів цивільного стану або судом.

Основним критерієм розмежування способів розірвання шлюбу є наявність або відсутність у подружжя загальних неповнолітніх дітей. За відсутності в подружжя загальних неповнолітніх дітей і наявності взаємної згоди на розлучення розірвання шлюбу проводиться в органах РАЦС незалежно від

наявності між подружжям майнового спору. За наявності спорів про розділ майна, встановленню аліментів, про утримання одного з подружжя, то вони будуть розглядатися судом окремо. Шлюб може бути розірваним державним органом реєстрації актів цивільного стану за заявою одного з подружжя, якщо другий з подружжя: 1) визнаний безвісно відсутнім; 2) визнаний недієздатним.

Розірвання шлюбу в судовому порядку передбачено у разі, якщо подружжя мало неповнолітніх дітей, а також за відсутності згоди одного з подружжя на розірвання шлюбу. Водночас, створюючи умови для повноцінного виховання дитини і підтримки матері в період її тимчасової непрацездатності, держава встановлює певні обмеження щодо реалізації подружжям права на безперешкодне розірвання шлюбу. Подання позовної заяви про розірвання шлюбу обмежена в період вагітності подружжя і протягом одного року після народження дитини, крім випадків, коли один з подружжя вчинив протиправну поведінку, яка містить ознаки кримінального правопорушення, щодо другого з подружжя або дитини, а також коли батьківство зачатої дитини визнане іншою особою.

Розірвання шлюбу в адміністративному (через органи РАЦС) або в судовому порядку здійснюється після закінчення одного місяця від дня подачі заяви в орган РАЦС або до суду і *засвідчується* свідоцтвом про розірвання шлюбу.

Дружина має право на материнство. Небажання чоловіка мати дитину або нездатність його до зачаття дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Позбавлення жінки можливості народити дитину (репродуктивної функції) у зв'язку з виконанням нею конституційних, службових, трудових обов'язків або внаслідок протиправної поведінки щодо неї є підставою для відшкодування завданої їй моральної шкоди. Вагітній дружині повинні бути створені в сім'ї умови для збереження її здоров'я та народження здорової дитини. Дружині-матері повинні бути створені в сім'ї умови для поєднання материнства з здійсненням нею інших прав та обов'язків.

Чоловік має право на батьківство. Відмова дружини від народження дитини або нездатність її до народження дитини може бути причиною розірвання шлюбу. Позбавлення чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції в зв'язку з виконанням ним конституційних, службових, трудових обов'язків або внаслідок протиправної поведінки щодо нього є підставою для відшкодування завданої йому моральної шкоди.

Дружина та чоловік мають рівне право на повагу до своєї **індивідуальності**, своїх звичок та уподобань. Дружина та чоловік мають рівне право на **фізичний і духовний розвиток**, на здобуття освіти, прояв своїх здібностей, на створення умов для праці та відпочинку.

Дружина та чоловік зобов'язані спільно піклуватися про побудову сімейних відносин між собою та іншими членами сім'ї на почуттях взаємної любові, поваги, дружби, взаємодопомоги. Чоловік зобов'язаний утверджувати в сім'ї повагу до матері. Дружина зобов'язана утверджувати в сім'ї повагу до батька. Дружина та чоловік відповідальні один перед одним, перед іншими членами сім'ї за свою поведінку в ній. Дружина та чоловік зобов'язані спільно

дбати про матеріальне забезпечення сім'ї.

Дружина та чоловік мають право на вільний вибір місця свого проживання. Дружина та чоловік мають право вживати заходів, які не заборонені законом і не суперечать моральним засадам суспільства, щодо підтримання шлюбних відносин. Кожен з подружжя має право припинити шлюбні відносини. Примушування до припинення шлюбних відносин, примушування до їх збереження, зокрема примушування до статевого зв'язку за допомогою фізичного або психічного насильства, є порушенням права дружини, чоловіка на свободу та особисту недоторканність і може мати наслідки, встановлені законом.

3. Відносини власності в шлюбних правовідносинах

Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є:

- 1) майно, набуте нею, ним до шлюбу;
- 2) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але на підставі договору дарування або в порядку спадкування;
- 3) майно, набуте нею, ним за час шлюбу, але за кошти, які належали їй, йому особисто.

Особистою приватною власністю дружини та чоловіка є речі індивідуального користування, зокрема коштовності, навіть тоді, коли вони були придбані за рахунок спільних коштів подружжя, премії, нагороди, які вона, він одержали за особисті заслуги. **Суд може визнати за другим із подружжя право на частку цієї премії, нагороди, якщо буде встановлено, що він своїми діями (ведення домашнього господарства, виховання дітей тощо) сприяв її одержанню.** Особистою приватною власністю дружини, чоловіка є кошти, одержані як відшкодування за втрату (пошкодження) речі, яка їй, йому належала, а також як відшкодування завданої їй, йому моральної шкоди, страхові суми, одержані нею, ним за обов'язковим особистим страхуванням, а також за добровільним особистим страхуванням, якщо страхові внески сплачувалися за рахунок коштів, що були особистою приватною власністю кожного з них. **Суд може визнати особистою приватною власністю дружини, чоловіка майно, набуте нею, ним за час їхнього окремого проживання в зв'язку з фактичним припиненням шлюбних відносин.**

Якщо річ, що належить одному з подружжя, плодоносить, дає приплид або дохід (дивіденди), він є власником цих плодів, приплоду або доходу (дивідендів) (ст. 58 СК).

Майно, набуте подружжям за час шлюбу, належить дружині та чоловікові на праві **спільної сумісної власності** незалежно від того, що один з них не мав з поважної причини (навчання, ведення домашнього господарства, догляд за дітьми, хвороба тощо) самостійного заробітку (доходу). Вважається, що кожна річ, набута за час шлюбу, крім речей індивідуального користування, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Об'єктом права спільної сумісної власності подружжя може бути будь-яке майно, за винятком виключеного з цивільного обороту, заробітна плата, пенсія, стипендія, інші доходи, одержані одним із подружжя.

Якщо одним із подружжя укладено договір в інтересах сім'ї, то гроші, інше майно, зокрема гонорар, виграш, які були одержані за цим договором, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя.

Речі для професійних занять (музичні інструменти, оргтехніка, лікарське обладнання тощо), придбані за час шлюбу для одного з подружжя, є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя (ст. 61 СК) (звернути увагу на ст. 58 СК).

Дружина та чоловік мають право на укладення між собою усіх договорів, які не заборонені законом, як щодо майна, що є їхньою особистою приватною власністю, так і щодо майна, яке є об'єктом права спільної сумісної власності подружжя. Договір про відчуження одним із подружжя на користь другого з подружжя своєї частки в праві спільної сумісної власності подружжя може бути укладений без виділення цієї частки.

Подружжя має право домовитися між собою про порядок **користування** майном, що йому належить, на праві спільної сумісної власності. Договір про порядок користування житловим будинком, квартирою, іншою будівлею чи спорудою, земельною ділянкою, якщо він нотаріально посвідчений, зобов'язує правонаступника дружини та чоловіка.

Дружина, чоловік мають право укласти з іншою особою **договір купівлі-продажу**, міни, дарування, довічного утримання (догляду), застави щодо своєї частки в праві спільної сумісної власності подружжя лише після її визначення та виділу в натурі або визначення порядку користування майном.

Дружина, чоловік мають право скласти **заповіт** на свою частку у праві спільної сумісної власності подружжя до її визначення та виділу в натурі.

Розірвання шлюбу не припиняє права спільної сумісної власності на майно, набуте за час шлюбу.

Розпоряджання майном, що є об'єктом права спільної сумісної власності, після розірвання шлюбу здійснюється співвласниками винятково за взаємною згодою відповідно до Цивільного кодексу України.

Дружина і чоловік мають право на поділ майна, що належить їм на праві спільної сумісної власності, незалежно від розірвання шлюбу. Дружина і чоловік мають право розділити майно за взаємною згодою. **Договір про поділ** житлового будинку, квартири, іншого нерухомого майна, а також про поділ нерухомого майна дружині, чоловікові зі складу усього майна подружжя має бути нотаріально посвідчений.

Речі для професійних занять присуджуються тому з подружжя, хто використовував їх у своїй професійній діяльності. Вартість цих речей враховується під час присудження іншого майна другому з подружжя.

4. Право на утримання

Дружина, чоловік повинні матеріально підтримувати один одного. **Право на утримання (аліменти) має** той із подружжя, який є непрацездатним, потребує матеріальної допомоги, за умови, що другий із подружжя може надавати матеріальну допомогу.

Розірвання шлюбу не припиняє права особи на утримання, яке виникло в

неї за час шлюбу.

Способи надання утримання: утримання одному з подружжя надається другим із подружжя в натуральній або грошовій формі за їхньою згодою.

Подружжя має право укласти договір про надання утримання одному з них, в якому визначити умови, розмір і строки виплати аліментів. Договір укладається в письмовій формі й нотаріально посвідчується. У разі невиконання одним із подружжя свого обов'язку за договором про надання утримання аліменти можуть стягуватися на підставі виконавчого напису нотаріуса.

Аліменти присуджуються за рішенням суду від дня подання позовної заяви.

Рішенням суду може бути позбавлено одного з подружжя права на утримання або обмежено його строком, якщо:

- 1) подружжя перебувало в шлюбних відносинах **нетривалий час**;
- 2) непрацездатність того з подружжя, хто потребує матеріальної допомоги, виникла внаслідок вчинення ним умисного злочину;
- 3) непрацездатність або тяжка хвороба того з подружжя, хто потребує матеріальної допомоги, була прихована від другого з подружжя при реєстрації шлюбу; недійсність шлюбу;
- 4) одержувач аліментів свідомо поставив себе в становище такого, що потребує матеріальної допомоги.

Положення статті 83 СК поширюються і на осіб, в яких право на аліменти виникло після розірвання шлюбу.

Дружина має право на утримання від чоловіка під час **вагітності**. **Дружина, з якою проживає дитина**, має право на утримання від чоловіка – батька дитини до досягнення дитиною трьох років. **Якщо дитина має вади фізичного або психічного розвитку**, дружина, з якою проживає дитина, має право на утримання від чоловіка до досягнення дитиною шести років.

Право на утримання вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має незалежно від того, чи вона працює, та незалежно від її матеріального становища, за умови, що чоловік може надавати матеріальну допомогу.

Аліменти, присуджені дружині під час вагітності, сплачуються після народження дитини без додаткового рішення суду. **Право на утримання** вагітна дружина, а також дружина, з якою проживає дитина, має і в разі розірвання шлюбу.

5. Батьківські правовідносини

Права та обов'язки матері, батька й дитини ґрунтуються на походженні дитини від них, засвідченому державним органом реєстрації актів цивільного стану в порядку, встановленому статтями 122 та 125 СК. **Якщо мати та батько дитини не перебувають у шлюбі між собою, походження дитини від батька визначається:** за заявою матері та батька дитини; за заявою чоловіка, який вважає себе батьком дитини; за рішенням суду.

Мати, батько мають рівні права та обов'язки щодо дитини, незалежно

від того, чи перебували вони у шлюбі між собою. Розірвання шлюбу між батьками, проживання їх окремо від дитини не впливає на обсяг їхніх прав і не звільняє від обов'язків щодо дитини.

Прізвище дитини визначається за прізвищем батьків. Якщо мати, батько мають різні прізвища, прізвище дитини визначається за їхньою згодою. Батьки, які мають різні прізвища, можуть присвоїти дитині подвійне прізвище, утворене шляхом з'єднання їхніх прізвищ. Спір між батьками щодо прізвища дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

Ім'я дитини визначається за згодою батьків. Ім'я дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, у разі відсутності добровільного визнання батьківства визначається матір'ю дитини. Дитині може бути дано не більше двох імен, якщо інше не впливає із звичаю національної меншини, до якої належать мати і (або) батько. Спір між батьками щодо імені дитини може вирішуватися органом опіки та піклування або судом.

По батькові дитини визначається за іменем батька. По батькові дитини, народженої жінкою, яка не перебуває у шлюбі, за умови, що батьківство щодо дитини не визнано, визначається за іменем особи, яку мати дитини назвала її батьком.

Мати, батько можуть бути позбавлені судом батьківських прав, якщо вона, він:

1) не забрали дитину з пологового будинку або з іншого закладу охорони здоров'я без поважної причини і протягом шести місяців не виявляли щодо неї батьківського піклування;

2) ухиляються від виконання своїх обов'язків по вихованню дитини;

3) жорстоко поводяться з дитиною;

4) є хронічними алкоголіками або наркоманами;

5) вдаються до будь-яких видів експлуатації дитини, примушують її до жебракування та бродяжництва;

б) засуджені за вчинення умисного злочину щодо дитини.

Особа, позбавлена батьківських прав:

1) втрачає особисті немайнові права щодо дитини та звільняється від обов'язків щодо її виховання;

2) перестає бути законним представником дитини;

3) втрачає права на пільги та державну допомогу, що надаються сім'ям з дітьми;

4) не може бути усиновлювачем, опікуном та піклувальником;

5) не може одержати в майбутньому тих майнових прав, пов'язаних із батьківством, які вона могла б мати в разі своєї непрацездатності (право на утримання від дитини, право на пенсію та відшкодування шкоди у разі втрати годувальника, право на спадкування);

б) втрачає інші права, засновані на спорідненості з дитиною.

Мати, батько, позбавлені батьківських прав, мають право на звернення до суду з позовом про **поновлення батьківських прав**.

Батьки і діти, зокрема ті, які спільно проживають, можуть бути самостійними власниками майна. Під час вирішення спору між батьками та

малолітніми, неповнолітніми дітьми, які спільно проживають, щодо належності їм майна вважається, що воно є власністю батьків, якщо інше не встановлено судом.

Батьки малолітньої дитини не мають права без дозволу органу опіки та піклування вчиняти такі правочини щодо її майнових прав:

- 1) укласти договори, які підлягають нотаріальному посвідченню та (або) державній реєстрації, зокрема договори щодо поділу або обміну житлового будинку, квартири;
- 2) видавати письмові зобов'язання від імені дитини;
- 3) відмовлятися від майнових прав дитини.

Батьки зобов'язані утримувати дитину до досягнення нею повноліття.

Під час визначення розміру аліментів суд враховує:

- 1) стан здоров'я та матеріальне становище дитини;
- 2) стан здоров'я та матеріальне становище платника аліментів;
- 3) наявність у платника аліментів інших дітей, непрацездатних чоловіка, дружини, батьків, дочки, сина;
- 4) інші обставини, що мають істотне значення.

Якщо повнолітні дочка, син продовжують навчання і в зв'язку з цим потребують матеріальної допомоги, батьки зобов'язані утримувати їх до досягнення двадцяти трьох років за умови, що вони можуть надавати матеріальну допомогу. Право на утримання припиняється в разі припинення навчання. Право на звернення до суду з позовом про стягнення аліментів має той з батьків, з ким проживає дочка, син, а також самі дочка, син, які продовжують навчання.

Повнолітні дочка, син зобов'язані утримувати батьків, які є непрацездатними і потребують матеріальної допомоги. Якщо мати, батько були позбавлені батьківських прав і ці права не були поновлені, обов'язок утримувати матір, батька в дочки, сина, щодо яких вони були позбавлені батьківських прав, не виникає.

Дочка, син крім сплати аліментів зобов'язані брати участь у додаткових витратах на батьків, викликаних тяжкою хворобою, інвалідністю або немічністю.

6. Форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування

Усиновленням є прийняття усиновлювачем у свою сім'ю особи на правах дочки чи сина, що здійснене на підставі рішення суду, крім випадку, передбаченого статтею 282 СК. *Усиновленою може бути дитина (стаття 6 СК).* У виняткових випадках суд може постановити рішення про усиновлення повнолітньої особи, яка не має матері, батька або була позбавлена їхнього піклування. У цьому разі суд бере до уваги сімейний стан усиновлювача, зокрема відсутність у нього своїх дітей, та інші обставини, що мають істотне значення.

Усиновлювачем дитини може бути дієздатна особа віком не молодша 21 року, за винятком, коли усиновлювач є родичем дитини. Усиновлювачем може бути особа, яка старша за дитину, яку вона бажає усиновити, не менше як на

п'ятнадцять років. Різниця у віці між усиновлювачем та дитиною не може бути більшою ніж сорок п'ять років. У разі усиновлення повнолітньої особи різниця у віці не може бути меншою, ніж вісімнадцять років. Усиновлювачами можуть бути подружжя, а також особи, зазначені у частинах п'ятій та шостій статті 211 СК. Усиновлювачами не можуть бути особи однієї статі. Особи, які не перебувають у шлюбі між собою, не можуть усиновити одну і ту саму дитину. Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Якщо дитина має лише матір, вона не може бути усиновлена чоловіком, з яким її мати не перебуває у шлюбі. Якщо дитина має лише батька, вона не може бути усиновлена жінкою, з якою він не перебуває у шлюбі. Якщо такі особи проживають однією сім'єю, суд може постановити рішення про усиновлення ними дитини. Якщо дитина має лише матір або лише батька, які в зв'язку з усиновленням втрачають правовий зв'язок з нею, усиновлювачем дитини може бути один чоловік або одна жінка. Кількість дітей, яку може усиновити один усиновлювач, не обмежується.

Не можуть бути усиновлювачами особи, які: обмежені у дієздатності; визнані недієздатними; позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; були усиновлювачами іншої дитини, але усиновлення було скасовано або визнано недійсним з їхньої вини; перебувають на обліку або на лікуванні в психоневрологічному чи наркологічному диспансері; зловживають спиртними напоями або наркотичними засобами; не мають постійного місця проживання та постійного заробітку (доходу); страждають на хвороби, перелік яких затверджений Міністерством охорони здоров'я України; є іноземцями, які не перебувають у шлюбі, крім випадків, коли іноземець є родичем дитини; інші особи, інтереси яких суперечать інтересам дитини.

Опіка, піклування встановлюється над дітьми-сиротами і дітьми, позбавленими батьківського піклування. Опіка встановлюється над дитиною, яка не досягла чотирнадцяти років, а піклування – над дитиною у віці від чотирнадцяти до вісімнадцяти років. Опіка, піклування над дитиною встановлюється органом опіки та піклування, а також судом у випадках, передбачених Цивільним кодексом України.

Дитина, над якою встановлено опіку або піклування, має право:

- 1) на проживання в сім'ї опікуна або піклувальника, на піклування з його боку;
- 2) на забезпечення її умов для всебічного розвитку, освіти, виховання і на повагу до її людської гідності;
- 3) на збереження права користування житлом, в якому вона проживала до встановлення опіки або піклування. У разі відсутності житла така дитина має право на його отримання відповідно до закону;
- 4) на захист від зловживань з боку опікуна або піклувальника.

Встановлення опіки та піклування не припиняє права дитини на аліменти, пенсії, інші соціальні виплати, а також на відшкодування шкоди в зв'язку з втратою годувальника.

Опікун, піклувальник має право самостійно визначати способи виховання дитини з урахуванням думки дитини та рекомендацій органу опіки та

підклування. Опікун, піклувальник має право вимагати повернення дитини від будь-якої особи, яка тримає її у себе не на підставі закону або рішення суду. Опікун, піклувальник не має права перешкоджати спілкуванню дитини з її батьками та іншими родичами, за винятком випадків, коли таке спілкування суперечить інтересам дитини.

За договором про патронат орган опіки та піклування передає дитину-сироту або дитину, позбавлену батьківського піклування, на виховання в сім'ю іншої особи (патронатного вихователя) до досягнення дитиною повноліття, за плату.

На передачу дитини в сім'ю патронатного вихователя потрібна згода дитини, якщо вона досягла такого віку, що може її висловити.

Патронатний вихователь зобов'язаний:

- 1) забезпечити дитину житлом, одягом, харчуванням тощо;
- 2) створити дитині умови для навчання, фізичного та духовного розвитку;
- 3) захищати дитину, її права та інтереси як опікун або піклувальник, без спеціальних на те повноважень.

Договір про патронат припиняється в разі відмови від нього вихователя або дитини, яка досягла чотирнадцяти років. До призначення дитині нового вихователя або передання дитини іншій особі, навчальному закладові, закладові охорони здоров'я або соціального захисту вихователь, який відмовився від договору, зобов'язаний піклуватися про дитину. Договір про патронат може бути розірваний за згодою сторін або за рішенням суду в разі невиконання вихователем своїх обов'язків або якщо між ним та дитиною склалися стосунки, які перешкоджають виконанню обов'язків за договором.

Прийомна сім'я – сім'я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Прийомні батьки – *подружжя* або особа, яка не перебуває у шлюбі, які взяли для спільного проживання та виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Прийомними батьками не можуть бути особи: визнані в установленому порядку недієздатними або обмежено дієздатними; позбавлені батьківських прав, якщо ці права не були поновлені; звільнені від повноважень опікуна, піклувальника в разі невиконання покладених на них обов'язків; поведінка та інтереси яких суперечать інтересам прийомної дитини; які за станом здоров'я не можуть виконувати обов'язки щодо виховання дітей; які проживають на спільній житловій площі з членами сім'ї, які мають розлади здоров'я, що можуть негативно вплинути на здоров'я прийомної дитини.

Прийомні батьки є законними представниками прийомних дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники.

Прийомні діти – діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, влаштовані на виховання та спільне проживання до прийомної сім'ї.

Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім'я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває в шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п'яти

дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Батьки-вихователі – подружжя або окрема особа, що не перебуває у шлюбі, які взяли дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, для виховання та спільного проживання. Батьки-вихователі є законними представниками дітей і діють без спеціальних на те повноважень як опікуни або піклувальники. Батькам-вихователям для потреб дитячого будинку сімейного типу позачергово надається обладнаний індивідуальний житловий будинок або багатокімнатна квартира за нормами, встановленими законодавством.

Усиновлення громадянином України дитини, яка є громадянином України, але проживає за межами України, здійснюється в консульській установі або дипломатичному представництві України. Якщо усиновлювач не є громадянином України, для усиновлення дитини, яка є громадянином України, потрібен дозвіл урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини. Усиновлення іноземцем дитини, яка є громадянином України, здійснене у відповідних органах держави, на території якої проживає дитина, є дійсним за умови попереднього одержання дозволу урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини.

Переважне право на усиновлення дитини – громадянина України мають іноземці, які є: родичами дитини; громадянами держав, з якими Україна уклала договір про надання правової допомоги. На усиновлення дитини іноземцем потрібна згода урядового органу державного управління з усиновлення та захисту прав дитини. За усиновленою дитиною зберігається громадянство України до досягнення нею вісімнадцяти років. Усиновлена дитина має право на збереження своєї національної ідентичності відповідно до Конвенції про права дитини, інших міжнародних договорів.

ТЕМА 7. Основи трудового права України

- 1. Поняття, зміст і сторони трудового договору. Порядок прийому на роботу.*
- 2. Види трудових договорів.*
- 3. Переведення на іншу роботу. Зміна істотних умов праці.*
- 4. Підстави та порядок припинення трудового договору.*
- 5. Поняття робочого часу та види його тривалості.*
- 6. Час відпочинку.*
- 7. Відповідальність у трудовому праві.*

1. Поняття, зміст і сторони трудового договору. Порядок прийому на роботу

Суспільні відносини, що виникають із приводу застосування найманої праці, регулюються системою правових норм, які об'єднуються у самостійну галузь права – **трудове право**.

Предмет трудового права складає широке коло суспільних відносин, що виникають щодо реалізації права на працю, організацію та управління нею,

відносини з забезпечення зайнятості та працевлаштування, відносини з договірною регулювання умов праці та відповідальності роботодавців і працівників, колективні трудові відносини, відносини з вирішення індивідуальних і колективних трудових спорів, а також із матеріального забезпечення робітників у разі втрати працездатності, відносини з нагляду та контролю за дотриманням трудового законодавства.

Статтею 43 Конституції України передбачено, що кожен має право на працю, що має можливість заробляти собі на життя працею, яку він вільно обирає або на яку вільно погоджується.

Право на працю реалізується шляхом укладення між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, яка використовує найману працю (далі – роботодавець) трудового договору.

Трудовий договір – угода між працівником і власником підприємства, установи, організації або уповноваженим ним органом чи фізичною особою, за якою працівник зобов'язується виконувати роботу, визначену цією угодою, з підляганням внутрішньому трудовому розпорядкові, а власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа зобов'язується виплачувати працівникові заробітну плату і забезпечувати умови праці, необхідні для виконання роботи, передбачені законодавством про працю, колективним договором і угодою сторін.

Сторонами трудового договору як двосторонньої угоди є:

- працівник;
- власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа.

Найманий працівник – це фізична особа, яка працює за трудовим договором на підприємстві, в установі й організації, в їх об'єднаннях або у фізичних осіб, які використовують найману працю. Право на працю, за загальним правилом виникає з 16 років. Зі згоди одного з батьків або особи, яка його замінює, можуть, як виняток, брати на роботу осіб, які досягли 15 років. Для підготовки молоді до продуктивної праці допускається взяття на роботу учнів з 14 років у порядку, передбаченому ст. 188 КЗпП України.

Другою стороною трудового договору є **власник підприємства, установи, організації або уповноважений ним орган чи фізична особа**. Власник має право укласти трудовий договір із працівником як самостійно, так і доручити свої повноваження іншим спеціальним особам, наприклад, заступникові керівника з кадрів тощо. У філіях підприємства або в інших відокремлених структурних підрозділах юридичних осіб трудовий договір можуть укласти їх керівники, якщо головним підприємством їм передані такі повноваження.

Зміст трудового договору – це сукупність умов, якими визначаються права та обов'язки сторін. Вони поділяються на два види:

- умови, що визначаються угодою сторін;
- умови, що встановлюються законодавством про працю.

Умови трудового договору, що визначаються угодою сторін залежно від

волевиявлення цих сторін класифікуються так:

- обов'язкові (необхідні), без домовленості про які трудовий договір вважається недійсним;

- факультативні (додаткові).

Факультативні (додаткові) умови трудового договору – не є обов'язковими, але якщо сторони домовляться про них, то стають такими й можуть впливати на долю трудового договору.

Трудовий договір вважається укладеним, коли сторони досягли згоди з усіх умов, зокрема з обов'язкових і додаткових.

Відповідно до Конституції України і КЗпП **забороняється** необґрунтована відмова у прийнятті на роботу, а також будь-яке пряме або непряме обмеження прав чи встановлення прямих або непрямих переваг під час укладання, зміни й припинення трудового договору залежно від походження, соціального й майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, політичних поглядів, релігійних переконань, членства в профспілці або іншому об'єднанні громадян, роду й характеру занять, місця проживання (ст. 22 КЗпП).

Під час укладенні трудового договору громадянин зобов'язаний подати:

▪ паспорт або інший документ, що посвідчує особу;

▪ трудову книжку;

▪ у випадках визначених законом: документ про освіту (спеціальність, кваліфікацію), про стан здоров'я та інші документи.

Прийом на роботу оформляється наказом (розпорядженням) власника або уповноваженого ним органу, тобто посадовою особою, що має право на приймання та звільнення.

Працівник не може бути допущений до роботи без укладення трудового договору, оформленого наказом чи розпорядженням власника або уповноваженого ним органу, та повідомлення центрального органу виконавчої влади з питань забезпечення формування та реалізації державної політики з адміністрування єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування про прийняття працівника на роботу в порядку, встановленому Кабінетом Міністрів України (Державна податкова служба).

Випробування під час прийняття на роботу встановлюється з метою перевірки відповідності працівника роботі, яка йому доручається. Умова про випробування повинна бути застережена в наказі (розпорядженні) про прийняття на роботу. Відсутність такої умови в наказі дає підстави вважати, що працівника прийнято на роботу без випробування.

У ст. 27 КЗпП України встановлено **терміни випробування під час прийняття на роботу** в межах:

• 1 місяця – для робітників;

• 3 місяці, а в окремих випадках за погодженням із профспілковим органом;

• 6 місяців для інших категорій працівників.

До певних категорій працівників **випробування не застосовується**. Наприклад, під час прийняття на роботу в іншу місцевість, під час переведення на роботу на інше підприємство, в установу, організацію випробування не

застосовують (ст. 26 КЗпП). **Також не призначається випробування:**

- особам, які не досягли 18 років;
- молодим робітникам після закінчення професійних навчально-виховних закладів;
- молодим спеціалістам після закінчення вищих навчальних закладів (які працевлаштовуються на підставі направлення на роботу);
- особам, звільненим у запас з військової чи альтернативної (невійськової) служби;
- інвалідам, направленим на роботу відповідно до рекомендації медико-соціальної експертизи, а також в інших випадках, передбачених законодавством.

Коли строк випробування закінчився, а працівник продовжує працювати, то він вважається таким, який витримав випробування, і наступне розірвання трудового договору допускається лише на загальних підставах.

У разі встановлення власником або уповноваженим ним органом невідповідності працівника займаній посаді, на яку його взято, або виконуваній роботі він має право *протягом строку випробування звільнити такого працівника, письмово попередивши його про це за 3 дні*. Розірвання трудового договору з цих підстав може бути оскаржене працівником у порядку, встановленому для розгляду трудових спорів у питаннях звільнення.

2. Види трудових договорів

Для трудового договору законодавством передбачено, зазвичай, *письмову форму*.

Стаття 24 КЗпП України подає перелік випадків, коли **додержання письмової форми трудового договору є обов'язковим:**

- під час організованого набору працівників;
- під час укладення трудового договору про роботу в районах з особливими природними, географічними і геологічними умовами та умовами підвищеного ризику для здоров'я;
- під час укладення контракту;
- у разі, коли працівник наполягає на укладенні трудового договору у письмовій формі;
- під час укладення трудового договору з неповнолітнім;
- під час укладення трудового договору з фізичною особою;
- в інших випадках, передбачених законодавством України.

Трудовий договір **обов'язково укладається в письмовій формі також в інших випадках**, передбачених законодавством. Зокрема, укладення трудового договору в письмовій формі передбачено для працівників, робота яких пов'язана з державною таємницею, з громадянами, які працюють у релігійних організаціях; з громадянами, які проходять альтернативну (невійськову) службу; які залучаються до оплачуваних громадських робіт; працюють на умовах трудового договору у фермерському господарстві тощо.

Згідно з ч. 3 ст. 21 КЗпП України **контракт** визначається як особлива форма трудового договору.

У контракті передбачається:

- обсяги пропонованої роботи та вимоги до якості й строків її виконання;
- строк дії контракту;
- права, обов'язки та взаємна відповідальність сторін;
- умови оплати й організації праці;
- підстави припинення та розірвання контракту;
- соціально-побутові та інші умови, необхідні для виконання взятих на себе сторонами зобов'язань, з урахуванням специфіки роботи, професійних особливостей і фінансових можливостей підприємства, установи, організації чи роботодавця.

Особливостями контракту є:

- завжди укладається в письмовій формі;
- у ньому можуть установлюватися додаткові (крім тих, які зазначені в трудовому законодавстві) підстави щодо його розірвання;
- зазвичай має строковий характер;
- сфера його застосування визначається законами України.

Найбільш традиційним вважається поділ **трудового договору за термінами його дії**. Згідно зі ст. 23 КЗпП України розрізняють такі його види:

- безстрокові, тобто укладені на невизначений строк;
- строкові, укладені на строк, визначений угодою сторін;
- такі, що укладаються на час виконання певної роботи.

Безстроковий трудовий договір укладається з дотриманням загальних правил. Переважна більшість трудових договорів є безстроковими. Для їх укладення необхідно лише вираження в визначеній законом формі волі працівника і роботодавця.

Строковий трудовий договір укладається у разі, коли трудові відносини не можуть бути встановлені на невизначений строк з урахуванням:

- характеру роботи (робота є такою, що не виконується постійно, наприклад, сезонні роботи, роботи, що виконуються в межах певного гранту, проєкту);
- умов виконання роботи (виконувана робота хоча за своїм характером є постійною, але в зв'язку з конкретними умовами її виконання трудові відносини не можуть бути укладені на невизначений строк. Наприклад, виконання робіт тимчасовими працівниками, виконання особою посадових обов'язків (із заняттям посади) у виборному органі громадської організації);
- інтересів працівника (особа зацікавлена в укладенні трудового договору на визначений строк, наприклад, у зв'язку з сімейно-побутовими причинами);
- в інших випадках, передбачених законодавчими актами (наприклад, під час укладення контракту).

По закінченні строку чи виконання робіт *строковий трудовий договір* припиняє свою дію. Законодавство встановлює декілька випадків, коли дія договору продовжується на певний період або договір переростає у безстроковий:

- у разі звільнення працівника в зв'язку з закінченням строку трудового

договору невикористана відпустка може за його бажанням надаватися і тоді, коли час відпустки повністю або частково перевищує строк трудового договору. У цьому разі чинність трудового договору продовжується до закінчення відпустки (ч. 2 ст. 3 Закону України «Про відпустки»);

▪ якщо після закінчення строку трудового договору трудові відносини фактично тривають і жодна зі сторін не вимагає їх припинення, дія цього договору вважається продовженою на невизначений строк (ч.1 ст. 391 КЗпП України).

Відповідно до ч. 2 ст. 21 КЗпП працівник має право реалізувати свої здібності до продуктивної й творчої праці шляхом укладення трудового договору на одному або одночасно на декількох підприємствах, в установах, організаціях, якщо інше не передбачено законодавством, колективним договором або угодою сторін. Ця норма закону дозволяє працівникам, крім основного трудового договору, укладати **трудові договори про роботу за сумісництвом**.

Сумісництво визначається як виконання працівником, крім основної, іншої регулярної оплачуваної роботи на умовах трудового договору у вільний від основної роботи час на тому самому чи на іншому підприємстві, установі, організації чи в громадянина за наймом.

Стаття 21 КЗпП не обмежує сумісництво ні за кількістю трудових договорів про роботу за сумісництвом, які може укласти працівник, ні за тривалістю робочого часу. Однак згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 03.04.1993 р. № 245 «Про роботу за сумісництвом працівників державних підприємств, установ і організацій» тривалість роботи за сумісництвом не може перевищувати 4 години на день і повного робочого дня у вихідний день. Загальна тривалість роботи за сумісництвом протягом 1 місяця не повинна перевищувати половини місячної норми робочого часу.

Не вважається сумісництвом:

- педагогічна робота з погодинною оплатою праці обсягом не більше як 240 годин на 1 рік;
- робота без зайняття штатної посади на тому самому підприємстві, в установі, організації;
- виконання вчителями середніх загальноосвітніх і викладачами професійних навчально-освітніх, а також вищих навчальних закладів обов'язків із завідування кабінетами, лабораторіями та відділеннями, педагогічна робота керівних та інших працівників навчальних закладів, керівництво предметними та цикловими комісіями;
- керівництво виробничим навчанням і практикою учнів і студентів, керівництво гуртками в тому самому навчальному закладі, дошкільному виховному, позашкільному навчально-виховному закладі;
- інша робота, яка виконується в тому разі, коли на основній роботі працівник працює неповний робочий день і відповідно отримує пропорційну оплату праці, за умови, що оплата праці в сумі не перевищує повного посадового окладу за основним місцем роботи.

На відміну від сумісництва виконання роботи за **суміщенням професій**

(посад) передбачає виконання працівником на тому самому підприємстві, в установі, організації поряд зі своєю основною роботою, визначеною трудовим договором, додаткової роботи за іншою професією (посадою) в межах тривалості робочого дня чи зміни з доплатою у розмірах, передбачених колективним договором.

Суміщення професій (посад) допускається за згодою працівника протягом установленної законодавством тривалості робочого дня (робочої зміни), якщо це економічно вигідно і не призводить до погіршення якості продукції, виконуваних робіт, обслуговування населення.

3. Переведення на іншу роботу. Зміна істотних умов праці

Переведення на іншу роботу – це доручення працівникові виконання роботи, не обумовленої в необхідних умовах трудового договору, тобто такої, яка не відповідає чи то його спеціальності, чи кваліфікації, чи посаді, або роботи, під час виконання якої змінюється обсяг чи характер обов'язків, розмір заробітної плати, місцевість та інші істотні умови.

Переведення поділяються:

- *за часом* – на постійні й тимчасові;
- *залежно від місцевості* – на переведення на тому самому підприємстві; на інше підприємство в тій самій місцевості, на інше підприємство в іншій місцевості;
- *залежно від ініціативи* – на переведення з ініціативи працівника та з ініціативи роботодавця.

Постійні переведення (ч. 1 ст. 32 КЗпП) на іншу роботу на тому самому підприємстві, і також переведення на роботу на інше підприємство або в іншу місцевість, хоча б разом із підприємством, допускається лише за згодою працівника.

Також лише за згодою працівника допускається його тимчасове переведення на іншу роботу, необумовлену трудовим договором.

Роботодавець має *право перевести працівника строком до 1 місяця на іншу роботу, не обумовлену трудовим договором, без його згоди*, якщо вона не протипоказана працівникові за станом здоров'я:

- для відвернення або ліквідації наслідків стихійного лиха, епідемій, виробничих аварій, та інших обставин, які ставлять або можуть поставити під загрозу життя чи нормальні життєві умови людей, з оплатою праці за виконану роботу, але не нижчою, ніж середній заробіток за попередньою роботою.

Проте таке переведення на іншу роботу вагітних жінок, жінок, які мають дитину-інваліда або дитину віком до 6 років, а також осіб віком до 18 років без їх згоди забороняється.

Стаття 34 КЗпП регламентує тимчасове переведення на іншу роботу у разі простою. **Простій** – це призупинення роботи, викликане відсутністю організаційних або технічних умов, необхідних для виконання роботи, невідворотною силою або іншими обставинами. У разі простою працівники можуть бути переведені за їх згодою з урахуванням спеціальності та кваліфікації на іншу роботу на тому самому підприємстві, в установі,

організації на весь час простою або на інше підприємство, в установу, організацію, але в тій самій місцевості на строк до одного місяця. Відмова працівника від такого переведення не може бути підставою для притягнення працівника до дисциплінарної відповідальності або для позбавлення премії повністю або частково.

Відповідно до ч. 2 ст. 32 КЗпП **не вважається переведенням на іншу роботу і не потребує згоди працівника** переміщення його на тому самому підприємстві на інше робоче місце, в інший структурний підрозділ у тій самій місцевості, доручення роботи на іншому механізмі або агрегаті в межах спеціальності, кваліфікації чи посади, обумовленої трудовим договором.

Власник або уповноважений ним орган не має права переміщати працівника на роботу, протипоказану йому за станом здоров'я.

У зв'язку зі змінами в організації виробництва й праці допускається **зміна істотних умов праці** під час продовження роботи за тією самою спеціальністю, кваліфікацією чи посадою. Про зміну істотних умов праці – систем і розмірів оплати праці, пільг, режиму роботи, встановлення або скасування неповного робочого часу, суміщення професій, зміну розрядів і найменування посад та інших – працівник повинен бути повідомлений не пізніше ніж за два місяці.

Якщо колишні істотні умови праці не може бути збережено, а працівник не згоден на продовження роботи в нових умовах, то трудовий договір припиняється

4. Підстави та порядок припинення трудового договору

Законними підставами для припинення трудового договору вважаються такі:

- угода сторін;
- закінчення строку, крім випадків, коли трудові відносини фактично тривають і жодна з сторін не поставила вимогу про їх припинення;
- призов або вступ працівника на військову службу, направлення на альтернативну (невійськову) службу;
- розірвання трудового договору з ініціативи працівника, з ініціативи «власника підприємства» або на вимогу профспілкового чи іншого уповноваженого на представництво трудовим колективом органу;
- переведення працівника, за його згодою, на інше підприємство, в установу, організацію або перехід на виборну посаду;
- відмова працівника від переведення на роботу в іншу місцевість разом з підприємством, установою, організацією, а також відмова від продовження роботи в зв'язку зі зміною істотних умов праці;
- набрання законної сили вироком суду, яким працівника засуджено (крім випадків звільнення від відбування покарання з випробуванням) до позбавлення волі або до іншого покарання, яке виключає можливість продовження цієї роботи;
- підстави, передбачені контрактом.

Зміна підпорядкованості підприємства, установи, організації не припиняє дії трудового договору. У разі зміни «власника підприємства», а також у разі

його реорганізації (злиття, приєднання, поділу, виділення, перетворення) дія трудового договору працівника продовжується.

Працівник має право розірвати трудовий договір, укладений на невизначений строк, **попередивши** про це власника або уповноважений ним орган **письмово за два тижні**.

Цей строк може бути зменшено в разі, коли заява працівника про звільнення з роботи за власним бажанням зумовлена неможливістю продовжувати роботу, а саме:

- переїзд на нове місце проживання;
- переведення чоловіка або дружини на роботу в іншу місцевість (за потреби може підтверджуватися, наприклад, довідкою з місця роботи або випискою з копією трудової книжки);
- вступ до навчального закладу, який може підтверджуватися довідкою такого закладу;
- неможливість проживання в даній місцевості, підтверджена медичним висновком;
- вагітність (може підтверджуватися медичним висновком);
- догляд за дитиною до досягнення нею чотирнадцятирічного віку або за дитиною-інвалідом;
- догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку або інвалідом I групи (може підтверджуватись висновком, а також довідкою про проживання члена сім'ї разом з працівником або, якщо вони проживають не разом, то місце проживання члена сім'ї дає можливість працівникові для такого догляду);
- вихід на пенсію, який може підтверджуватися документом про призначення пенсії, або досягнення робітником пенсійного віку;
- прийняття на роботу за конкурсом (може підтверджуватися документом про зарахування на роботу за конкурсом);
- інші поважні причини (наприклад, працівник має право у визначений ним строк розірвати трудовий договір за власним бажанням, якщо працедавець не виконує законодавство про працю, умови колективного чи трудового договору).

Строковий трудовий договір (на визначений термін або до закінчення певної роботи) **підлягає розірванню достроково на вимогу працівника в таких випадках:**

- у разі хвороби або інвалідності працівника, які перешкоджають виконанню роботи за договором;
- під час порушення працедавцем законодавства про працю, колективного або трудового договору;
- у випадках, перелічених вище для трудових договорів, укладених на невизначений строк.

Трудовий договір, укладений на невизначений строк, а також строковий трудовий договір до закінчення строку його чинності можуть бути розірвані «власником підприємства» лише у таких випадках:

- змін в організації виробництва і праці, зокрема ліквідації, реорганізації,

банкрутства або перепрофілювання підприємства, установи, організації, скорочення чисельності або штату працівників;

▪ виявленої невідповідності працівника займаній посаді або виконуваній роботі внаслідок недостатньої кваліфікації або стану здоров'я, які перешкоджають продовженню цієї роботи;

▪ систематичного невиконання працівником без поважних причин обов'язків, покладених на нього трудовим договором або правилами внутрішнього трудового розпорядку, якщо до працівника раніше застосовувалися заходи дисциплінарного чи громадського стягнення;

▪ прогулу (зокрема відсутності на роботі більше трьох годин протягом робочого дня) без поважних причин;

▪ нез'явлення на роботу протягом більше як чотирьох місяців підряд внаслідок тимчасової непрацездатності, не враховуючи відпустки щодо вагітності та пологів, якщо законодавством не встановлений триваліший строк збереження місця роботи (посади) за певного захворювання. За працівниками, які втратили працездатність у зв'язку з трудовим каліцтвом або професійним захворюванням, місце роботи (посада) зберігається до відновлення працездатності або встановлення інвалідності;

▪ поновлення на роботі працівника, який раніше виконував цю роботу;

▪ появи на роботі в нетверезому стані, в стані наркотичного або токсичного сп'яніння;

▪ вчинення за місцем роботи розкрадання (зокрема дрібного) майна власника, встановленого вироком суду, що набрав законної сили, чи постановою органу, до компетенції якого входить накладення адміністративного стягнення або застосування заходів громадського впливу.

За загальним правилом для звільнення працівників з ініціативи власника або уповноваженого ним органу необхідна згода профспілкового комітету підприємства, якщо працівник, якого звільняють, є членом профспілки. Якщо профком не дасть згоди, то керівник не має права розірвати з працівником трудовий договір.

Розірвання трудового договору за ініціативи власника не потребує згоди профспілкового органу у таких випадках (ст. 43-1 КЗпП):

▪ ліквідація підприємства;

▪ працівник не витримав випробувального строку;

▪ звільнення з роботи за сумісництвом;

▪ відновлення на роботі попереднього працівника;

▪ звільнення з роботи, де відсутня профспілкова організація;

▪ звільнення керівників, які обираються, затверджуються чи призначаються на посаду органами влади й управліннями, а також громадськими організаціями;

▪ звільнення працівника, який вчинив розкрадання майна власника.

Припинення трудового договору оформляється виданням наказу (розпорядження) власника або уповноваженого ним органу. У такому наказі (розпорядженні) повинні бути зазначені підстави припинення трудового

договору в точній відповідності з формулюваннями законодавства про працю і конкретним посиланням на статтю, пункт закону.

Під час розірвання трудового договору (контракту) з ініціативи працівника з причин, з якими законодавство пов'язує надання певних пільг і переваг, запис про звільнення в трудову книжку вноситься із зазначенням цих причин.

Порядок проведення розрахунку під час звільнення з роботи працівника:

- під час звільнення працівника виплата всіх сум, що належать йому від підприємства, установи, організації, здійснюється в день звільнення.
- якщо працівник у день звільнення не працював, то зазначені суми мають бути виплачені не пізніше наступного дня після подання звільненим працівником вимоги про розрахунок.
- у разі спору про розмір сум, що належать працівникові під час звільнення, власник або уповноважений ним орган у будь-якому разі повинен у зазначений у цій статті строк виплатити не оскаржувану ним суму.

5. Поняття робочого часу та види його тривалості

Робочий час – установлений законом, колективним договором чи угодою сторін період, протягом якого працівник зобов'язаний виконувати роботу, обумовлену трудовим договором. Тривалість робочого часу працівника обчислюється кількістю годин, які він має відпрацювати протягом певного календарного періоду.

Види робочого часу розрізняються за його тривалістю. Трудове законодавство встановлює такі **види робочого часу**:

- 1) нормальної тривалості;
- 2) неповний робочий час;
- 3) скорочений робочий час.

Нормальний робочий час – це норматив, що встановлює тривалість робочого тижня (в годинах) за умови роботи в нормальних умовах праці.

Згідно з трудовим законодавством України нормальна тривалість робочого часу працівників *не може перевищувати 40 годин на тиждень* як за п'ятиденного, так і за шестиденного робочого тижня (ст. 50 КЗпП).

Скорочений робочий час. Передбачене законодавством зниження нормативу робочого часу (проти 40 годин на тиждень) теж є обов'язковим для роботодавця.

Встановлення скороченої тривалості робочого часу не зменшує розміру заробітної плати працівників.

Скорочена тривалість робочого часу встановлюється для окремих категорій працівників.

Скорочений робочий час встановлюється:

- для працівників віком від 16 років до 18 років – 36 годин на тиждень, для осіб віком від 15 років до 16 років (учнів віком від 14 до 15 років, які працюють в період канікул) 24 години на тиждень;
- для працівників, зайнятих на роботах з шкідливими умовами праці, – не більше ніж 36 годин на тиждень;

▪ для окремих категорій працівників розумової праці, діяльність яких пов'язана з підвищеним інтелектуальним і нервовим напруженням у випадках, передбачених законодавством. До таких працівників належать лікарі, вчителі, викладачі середніх спеціальних і вищих навчальних закладів тощо.

Неповний робочий час може бути встановлено для будь-якого працівника, проте законодавство містить перелік категорій працівників, яким роботодавець на їх прохання зобов'язаний установити неповний робочий час. Це стосується:

- вагітних жінок;
- жінок, які мають дитину віком до чотирнадцяти років або дитину-інваліда;
- осіб, які здійснюють догляд за хворим членом сім'ї відповідно до медичного висновку.

Ненормований робочий день – особливий режим робочого часу, який установлюють для певної категорії працівників у разі неможливості нормування часу трудового процесу. У разі потреби ця категорія працівників виконує роботу понад нормальну тривалість робочого часу без додаткової оплати (така робота не вважається надурочною).

Як компенсація за можливі перепрацювання понад установлений робочий час надається додаткова відпустка тривалістю до 7 календарних днів. Конкретна тривалість відпустки визначається у колективному договорі.

Згідно зі ст. 53 КЗпП України напередодні святкових і неробочих днів (ст. 73 КЗпП) тривалість роботи працівників, крім працівників, зазначених у ст. 51 КЗпП України, скорочується на одну годину як при п'ятиденному, так і при шестиденному робочому тижні.

Напередодні вихідних днів тривалість роботи при шестиденному робочому тижні не може перевищувати 5 годин.

Під час роботи у нічний час установлена тривалість роботи (зміни) скорочується на одну годину. Це правило не поширюється на працівників, для яких уже передбачене скорочення робочого часу.

Нічним вважається час з 10-ї години вечора до 6-ї години ранку.

Забороняється залучення до роботи в нічний час:

- вагітних жінок, а також жінок, які мають дітей віком до трьох років (ст. 176 КЗпП);
- осіб молодше вісімнадцяти років (ст. 192 КЗпП);
- інших категорій працівників, передбачених законодавством.

6. Час відпочинку

Час відпочинку – проміжок часу, протягом якого працівник згідно з законодавством і локальними нормативними актами вільний від виконання трудових обов'язків і який він має право використовувати на свій розсуд.

Законодавством до часу відпочинку віднесено:

- перерви протягом робочого дня (зміни);
- перерви між робочими днями (змінами);

- відпочинок між робочими тижнями;
- святкові та неробочі дні;
- щорічні відпустки.

Найтривалішим часом відпочинку є **відпустка**. Вона також має декілька видів:

- **щорічні**: основна; додаткова за роботу зі шкідливими й важкими умовами праці; за особливий характер роботи; інші, передбачені чинним законодавством;
- **додаткові** у зв'язку з навчанням: (для тих, хто навчається без відриву від виробництва);
- **творча**: (надається працівникам для закінчення дисертаційних робіт, написання підручників тощо);
- **соціальна**: у зв'язку з вагітністю й пологами; з догляду за дитиною до досягнення нею трирічного віку; працівникам, які мають дітей.

Відпустки без збереження заробітної платні надаються на різні строки у випадках, передбачених Законом України «Про відпустки».

Найбільш поширеною є **щорічна основна відпустка**, її тривалість не повинна бути меншою ніж 24 календарні дні за відпрацьований робочий рік, визначення якого здійснюється від дня укладення трудового договору (контракту).

Але з цього загального правила є винятки. Насамперед, вони стосуються неповнолітніх (надається 31 календарний день); інвалідів I та II груп (30 днів), III групи (26 днів); керівним, педагогічним, науково-педагогічним працівникам освіти, науковим працівникам (56 днів) та іншим категоріям працівників, перелік яких встановлено ст. 6 Закону України "Про відпустки", а також іншими законодавчими актами.

Тривалість щорічної додаткової відпустки визначається колективним договором або трудовим договором (контрактом).

Загальна тривалість щорічних основної та додаткових відпусток не може перевищувати 59 календарних днів, а для працівників, зайнятих на підземних гірничих роботах, — 60 календарних днів.

Право на щорічну відпустку повної тривалості у перший рік роботи на підприємстві, в установі, організації настає після закінчення шести місяців неперервної роботи на цьому підприємстві (в установі, організації).

До закінчення шестимісячного терміну роботи в перший рік роботи на підприємстві, а також у наступні роки за бажанням працівника у зручний для нього час відпустка надається:

- неповнолітнім (до 18 років);
- інвалідам;
- жінкам перед відпусткою в зв'язку з вагітністю та пологами або після них;
- жінкам, які мають двох і більше дітей віком до 15 років або дитину-інваліда;
- іншим працівникам.

7. Відповідальність у трудовому праві

Трудове право передбачає два види відповідальності: **дисциплінарну і матеріальну.**

Дисциплінарна відповідальність – один із видів юридичної відповідальності. Вона полягає в обов'язку працівника відповідати перед власником або уповноваженим ним органом за скоєний дисциплінарний проступок і понести дисциплінарні стягнення, передбачені нормами трудового права.

За порушення трудової дисципліни до працівника може бути застосовано лише один із видів стягнення:

- 1) *догана;*
- 2) *звільнення.*

Законодавством, статутами та положеннями про дисципліну можуть бути передбачені для окремих категорій працівників інші дисциплінарні стягнення. Це стосується прокурорсько-слідчих працівників, суддів, працівників залізничного транспорту, зв'язку, гірничих підприємств та ін.

Дисциплінарне стягнення роботодавець застосовує безпосередньо після виявлення проступку, але не пізніше одного місяця від дня його виявлення, не рахуючи часу звільнення працівника від роботи в зв'язку з тимчасовою непрацездатністю або перебування його у відпустці. Воно не може бути накладене пізніше шести місяців від дня вчинення проступку.

До застосування дисциплінарного стягнення роботодавець повинен зажадати від порушника трудової дисципліни письмового пояснення. За кожне таке порушення може бути застосовано лише одне дисциплінарне стягнення.

Матеріальна відповідальність як один з видів юридичної відповідальності полягає в обов'язку однієї сторони трудового договору - працівника або роботодавця відшкодувати іншій стороні шкоду, заподіяну внаслідок винного, протиправного невиконання або неналежного виконання трудових обов'язків у встановленому законом розмірі та порядку.

Трудове законодавство передбачає **два види матеріальної відповідальності працівників: обмежену і повну.**

Основний вид матеріальної відповідальності працівника - обмежена матеріальна відповідальність. Вона полягає в обов'язку працівника, з вини якого було заподіяно шкоду, відшкодувати роботодавцю пряму дійсну шкоду, але не більше від його середнього місячного заробітку.

Під прямою дійсною шкодою розуміють втрату, погіршення або зниження цінності майна, необхідність для підприємства провести затрати на відновлення, придбання майна чи інших цінностей або провести зайві, тобто викликані внаслідок порушення працівником трудових обов'язків, грошові виплати. Неодержані прибутки відшкодуванню не підлягають.

Повна матеріальна відповідальність без обмеження будь-якою межею за шкоду, заподіяну працівником, передбачена ст. 134 КЗпП.

Перелік підстав притягнення до **повної матеріальної відповідальності** є вичерпним. До них належать:

- укладання між працівником і власником письмового договору про повну

матеріальну відповідальність (п. 1 ст. 134);

- отримання майна й інших цінностей працівником під звіт за разовим дорученням або за іншими разовими документами (ч. 2 ст. 134);
- шкода, завдана діями працівника, що мають ознаки діянь, переслідуваних у кримінальному порядку (п. 3 ст. 134);
- шкода, завдана працівником, який був у нетверезому стані (п. 4 ст. 134);
- шкода, завдана недостачею, умисним знищенням або умисним зіпсуттям матеріалів, напівфабрикатів, виробів (продукції), зокрема й під час їх виготовлення, а також інструментів, вимірювальних приладів, спеціального одягу й інших предметів, виданих працівникові в користування підприємством, установою, організацією (п. 5 ст. 134);
- відповідно до законодавства на працівника покладено повну матеріальну відповідальність за шкоду, заподіяну підприємству, установі, організації під час виконання трудових обов'язків (п. 6 ст. 134 КЗпП);
- шкода, завдана не при виконанні трудових обов'язків (п. 7 ст. 134);
- службова особа, винна в незаконному звільненні або переведенні працівника на іншу роботу (п. 8 ст. 134 КЗпП), несе матеріальну відповідальність у повному розмірі шкоди;
- матеріальна відповідальність керівника підприємства, установи, організації, винного в несвоєчасній виплаті заробітної плати понад один місяць, що призвело до виплати компенсацій за порушення строків її виплати, за умови, що Державний бюджет України та місцеві бюджети, юридичні особи державної форми власності не мають заборгованості перед цим підприємством.

Трудові спори розглядаються:

- 1) комісіями з трудових спорів;
- 2) районними, районними у місті, міськими чи міськрайонними судами.

ТЕМА 8. Основи кримінального права України

1. *Поняття кримінального права, його предмет, метод, принципи.*
2. *Поняття злочину, його ознаки, класифікація злочинів.*
3. *Поняття, значення, елементи та ознаки складу злочину.*
4. *Обставини, що виключають злочинність діяння.*
5. *Звільнення від кримінальної відповідальності.*

1. Поняття кримінального права, його предмет, метод, принципи

Кримінальне право – це система норм, що видаються вищим органом державної влади – Верховною Радою України, що встановлюють, які суспільно небезпечні діяння є злочинами, види та розміри покарання за них та підстави звільнення від кримінальної відповідальності та покарання.

Предмет кримінального права становлять суспільні відносини, які виникають під час вчинення злочину між особою, яка його вчинила, та державою від імені якої виступають відповідні органи, вповноважені

здійснювати дії, спрямовані на розслідування злочину та відправлення правосуддя у кримінальних справах. **Метод правового регулювання** для кримінального права полягає в застосуванні примусу у вигляді покарання.

Принципи кримінального права – це основні положення, що є основою для законодавчої та правозахисної діяльності. Серед основних принципів необхідно виділити *принцип законності; рівності громадян перед законом; принцип особистої відповідальності за наявності вини особи; принцип справедливості; принцип гуманізму; принцип невідворотності кримінальної відповідальності; принцип особистої відповідальності; принцип демократизму.*

2. Поняття злочину, його ознаки, класифікація злочинів

Злочин – це діяння, що може бути виражене у формі активної дії або пасивної бездіяльності. Відповідно до ч. 1 ст. 11 КК України «Злочином є передбачене цим Кодексом суспільно небезпечне винне діяння (дія або бездіяльність), вчинене суб'єктом злочину». Не є злочином дія або бездіяльність, яка хоча формально і містить ознаки будь-якого діяння, передбаченого цим Кодексом, але через малозначність не становить суспільної небезпеки.

Малозначність діяння означає, що вчинена дія (бездіяльність) не спричинила істотної шкоди та не створила загрози спричинення такої шкоди фізичній або юридичній особі, суспільству або державі.

Згідно зі ст. 12 КК України залежно від ступеня тяжкості, злочини поділяються на **злочини невеликої тяжкості, середньої тяжкості, тяжкі та особливо тяжкі.**

**Класифікація злочинів
залежно від ступеня
тяжкості**

Злочини невеликої тяжкості (ч. 2 ст.12 ККУ)	Злочини середньої тяжкості (ч. 3 ст.12 ККУ)	Тяжкі злочини (ч.4 ст.12 ККУ)	Особливо тяжкі злочини (ч. 5 ст.12 ККУ)
Покарання у виді позбавлення волі на строк не більше двох років, або інше, більш м'яке покарання за винятком основного покарання у вигляді штрафу в розмірі понад три тисячі НМДГ	Покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше десяти тисяч НМДГ або позбавлення волі на строк не більше п'яти років	Основне покарання у вигляді штрафу в розмірі не більше двадцяти п'яти тисяч НМДГ або позбавлення волі на строк не більше десяти років	Основне покарання у вигляді штрафу в розмірі понад двадцять п'ять тисяч НМДГ, позбавлення волі на строк понад десять років або довічного позбавлення волі

3. Поняття, значення, елементи та ознаки складу злочину

Склад злочину – сукупність установлених у кримінальному законі юридичних (об'єктивних і суб'єктивних) ознак, що визначають вчинене суспільно небезпечне діяння як злочинне.

Елемент складу злочину – це однорідна група юридичних ознак, що характеризують злочин з певної сторони. Елементи складу злочину – це об'єкт, об'єктивна сторона, суб'єкт і суб'єктивна сторона злочину.

Ознаки складу злочину – узагальнена юридично значуща властивість, що притаманна всім злочинам певного виду. Ознаки, що характеризують об'єкт і об'єктивну сторону, прийнято називати об'єктивними, а суб'єкт і суб'єктивну сторону – суб'єктивними ознаками злочину.

Склад злочину утворюють такі елементи:

Об'єкт злочину	Об'єктивна сторона злочину	Суб'єкт злочину	Суб'єктивна сторона злочину
<p>Інтереси (блага), яким заподіюється чи може бути заподіяна шкода внаслідок злочинного замаху і, які охороняються кримінальним законом від цих зазіхань. Об'єкт є тим, на що завжди посягає злочин і, чому він завжди заподіює певної шкоди</p>	<p>Зовнішня сторона злочину (або зовнішній акт поведінки), що характеризується суспільно небезпечним діянням (дією чи бездіяльністю), суспільно небезпечними наслідками, причинним зв'язком між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місцем, часом, обставинами, способом, а також засобами вчинення злочину</p>	<p>Фізична, осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність</p>	<p>Внутрішня сторона злочину, тобто психічна діяльність особи, яка відображає ставлення її свідомості та волі до суспільно небезпечного діяння, яке нею вчиняється, і до його наслідків</p>

Ознаки злочину поділяються на дві групи: обов'язкові та факультативні. Обов'язкові ознаки, притаманні складу всіх злочинів без винятку: для об'єкта злочину – це соціальні інтереси чи блага (суспільні відносини), що охороняються кримінальним законом; для об'єктивної сторони – діяння (дія чи бездіяльність); для суб'єкта – фізична особа, осудність, вік; для суб'єктивної сторони – вина. Факультативні ознаки є обов'язковими для одних складів і необов'язковими для інших. До таких ознак належать: час, місце, обставини та спосіб вчинення злочину, мотив і мета, ознаки, що характеризують спеціального суб'єкта злочину тощо.

Об'єкт злочину – цінності, що охороняються кримінальним законом, на які спрямоване злочинне діяння, що заподіює чи створює загрозу заподіяння шкоди цим цінностям. Законодавчий перелік об'єктів злочину надається в ч.1

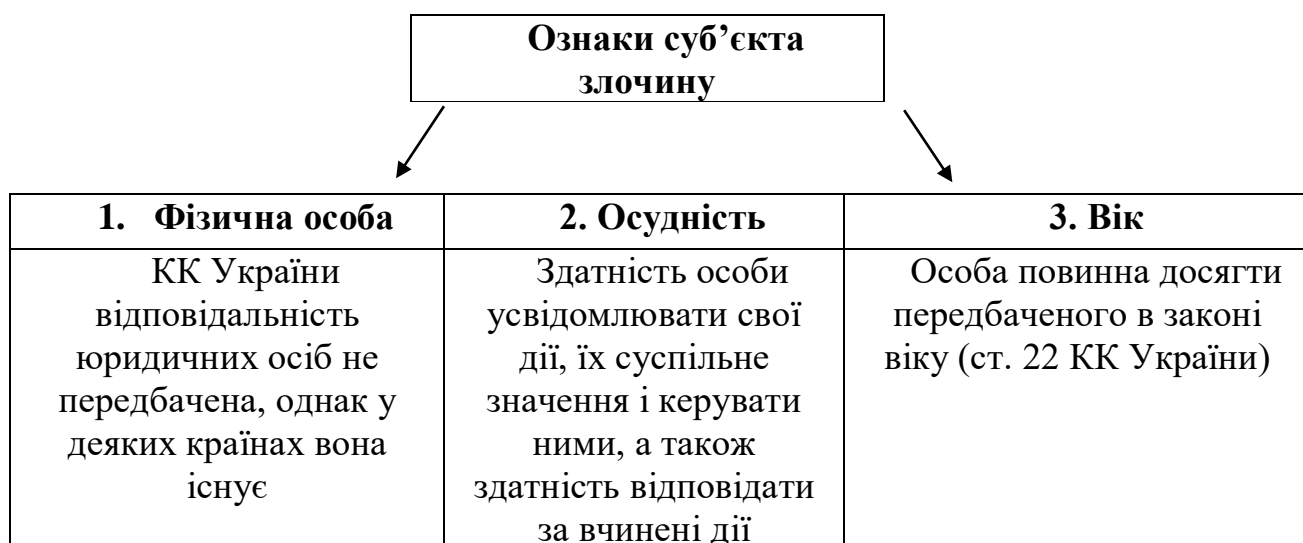
ст. 1 КК України, – це права і свободи людини і громадянина, власність, громадський порядок та громадська безпека, довкілля, конституційний устрій; міститься в назвах усіх розділів Особливої частини КК, а також диспозиціях окремих норм (наприклад ч. 1 ст. 111 КК України).

Предмет є речовою (матеріальною) ознакою злочину, оскільки предметом злочину може бути, зазвичай, певна річ. **Предмет злочину** – це будь-які речі матеріального світу, з визначеними властивостями яких кримінальний закон пов’язує наявність у діях особи ознак конкретного складу злочину. **Предмет злочинного впливу** – це елемент суспільних відносин, що охороняється кримінальним правом (суб’єкти суспільних відносин, предмет суспільних відносин чи соціальний зв’язок), що насамперед піддається безпосередньому злочинному впливу.

Об’єктивна сторона складу злочину – це сукупність передбачених законом про кримінальну відповідальність ознак, які характеризують зовнішню сторону (зовнішнє вираження) злочину. Об’єктивна сторона характеризує особливість злочину як зовнішнього акту суспільної поведінки винного і ті умови, за яких вчиняється цей злочин, тобто місце, час, спосіб, обставини, з якими пов’язане злочинне посягання.

Усі ознаки об’єктивної сторони складу злочину з погляду їх описування в диспозиціях статей Особливої частини КК можна поділити на дві групи: обов’язкові (необхідні) та факультативні. До обов’язкових ознак належить діяння у формі дії або бездіяльності. Суспільно небезпечна дія або бездіяльність – найважливіша, основна і обов’язкова ознака об’єктивної сторони будь-якого складу злочину. Відсутність цієї ознаки унеможливило склад злочину. До факультативних ознак належать суспільно небезпечні наслідки, причинний зв’язок між діянням і суспільно небезпечними наслідками, місце, час, обставини, спосіб і засоби вчинення злочину.

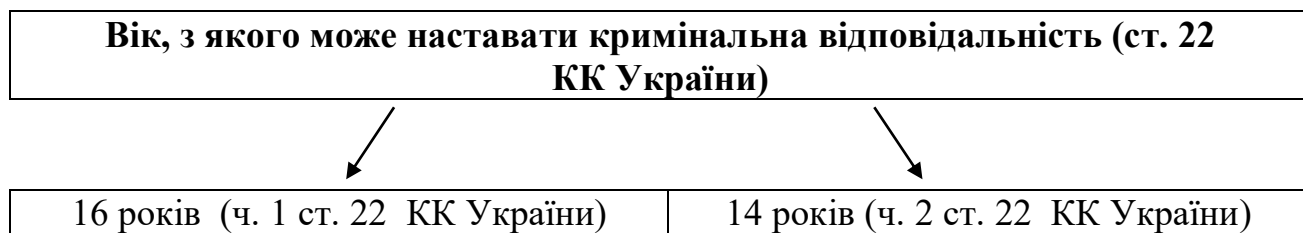
Суб’єкт злочину – фізична, осудна особа, що досягла до моменту вчинення злочину віку кримінальної відповідальності. Відповідно до ст. 18 КК України суб’єктом злочину є фізична осудна особа, яка вчинила злочин у віці, з якого відповідно до КК України може наставати кримінальна відповідальність.

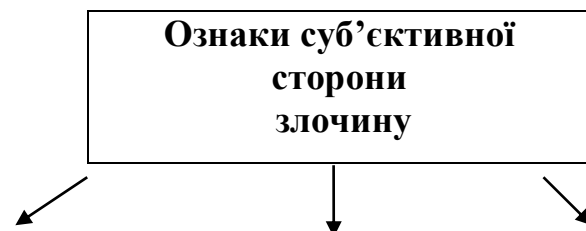
Спеціальний суб'єкт злочину – фізична осудна особа, яка вчинила у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність, злочин, суб'єктом якого може бути лише певна особа (ч. 2 ст. 18 КК України). Спеціальним суб'єктом злочину є особа, яка поряд із загальними ознаками суб'єкта має додаткові, зазначені в законі, ознаки, лише за наявності яких може наступати кримінальна відповідальність за визначеною статтею чи частиною статті КК України.

Формула неосудності – сукупність ознак, що характеризують неосудність. Формула неосудності є змішаною та складається з медичного та юридичного критеріїв. Медичний (біологічний) критерій неосудності передбачає наявність в особі всіх можливих психічних захворювань, що істотно впливають на свідомість і волю людини. У частині 2 ст. 19 КК України визначено чотири види психічних захворювань: а) хронічна психічна хвороба; б) тимчасовий розлад психічної діяльності; в) недоумство; г) інший хворобливий стан психіки. **Юридичний критерій неосудності** містить відсутність у особи здатності усвідомлювати свої дії (інтелектуальна ознака) чи керувати ними (вольова ознака). Юридичний критерій неосудності виражається в нездатності особи під час вчинення суспільно небезпечного діяння усвідомлювати свої дії (бездіяльність) або керувати ними саме внаслідок наявності психічного захворювання, тобто медичного критерію. У частині 2 ст. 19 КК України юридичний критерій неосудності виражений двома ознаками: 1) інтелектуальною – особа не могла усвідомлювати свої дії (бездіяльність); 2) вольовою – особа не могла керувати ними. **Обмежена осудність**, як зазначено в ч. 2 ст. 20 КК України, враховується судом під час призначення покарання і є підставою для застосування примусових заходів медичного характеру.

Ознакою суб'єкта злочину, що визначає адекватність його поведінки, є вік особи. Встановлення вікових меж відповідальності за свою поведінку означає, що при досягненні визначеного віку неповнолітні вже розуміють, що робити не можна і у яких випадках їхні дії можуть заподіяти шкоду.

Суб'єктивна сторона – це внутрішня сторона злочину, психічна діяльність особи в момент вчинення суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), передбаченого діючим КК України, що виражає його відношення до злочину та його наслідків.

1. Вина (обов'язкова ознака)	2. Мотив (факультативна ознака)	3. Мета (факультативна ознака)
Відповідно до ст. 21 КК, вина – це психічне відношення особи до вчиненого нею суспільно небезпечного діяння (дії чи бездіяльності), передбаченого діючим КК, і його наслідків, виражене у формі умислу чи необережності	Мотивом злочину називаються ті внутрішні спонукання, якими керується суб'єкт під час вчинення злочину	Мета злочину – це той кінцевий результат, що міститься у свідомості винного, до якого він прагне, при вчиненні злочину

Казус (випадок) – це невинне заподіяння шкоди суспільним відносинам, що виключає притягнення до кримінальної відповідальності особи, яка вчинила дане діяння. Казус полягає в тому, що особа не передбачає можливості настання суспільно небезпечних наслідків вчиненого їм діяння, і за обставинами справи не могла і не повинна була їх передбачати.

4. Обставини, що виключають злочинність діяння

Обставини, що виключають злочинність діяння – це передбачені КК, а також іншими законодавчими актами зовнішньо схожі зі злочинами суспільно корисні та правомірні вчинки, які вчинені за наявності певних підстав і виключають злочинність діяння, а тим самим і кримінальну відповідальність особи за заподіяну шкоду.

Обставини, що виключають злочинність діяння

1) необхідна оборона (ст. 36 КК). Необхідною обороною визнаються дії, вчинені з метою захисту охоронюваних законом прав та інтересів особи, яка захищається, або іншої особи, а також суспільних інтересів та інтересів держави від суспільно небезпечного посягання шляхом заподіяння тому, хто посягає, шкоди, необхідної та достатньої в цій обстановці для негайного відвернення чи припинення посягання, якщо водночас не було допущено перевищення меж необхідної оборони. Перевищенням меж необхідної оборони визнається умисне заподіяння тому, хто посягає, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці захисту. Особа не підлягає

кримінальній відповідальності, якщо через сильне душевне хвилювання, викликане суспільно небезпечним посяганням, вона не могла оцінити відповідність заподіяної нею шкоди небезпечності посягання чи обстановці захисту. Не є перевищенням меж необхідної оборони і не має наслідком кримінальну відповідальність застосування зброї або будь-яких інших засобів чи предметів для захисту від нападу озброєної особи або нападу групи осіб, а також для відвернення протиправного насильницького вторгнення в житло чи інше приміщення, незалежно від тяжкості шкоди, яку заподіяно тому, хто посягає;

2) затримання особи, що вчинила злочин (ст. 38 КК). Не визнаються злочинними дії потерпілого та інших осіб безпосередньо після вчинення посягання, спрямовані на затримання особи, яка вчинила злочин, і доставлення її відповідним органам влади, якщо водночас не було допущено перевищення заходів, необхідних для затримання такої особи. Перевищенням заходів, необхідних для затримання злочинця, визнається умисне заподіяння особі, що вчинила злочин, тяжкої шкоди, яка явно не відповідає небезпечності посягання або обстановці затримання злочинця;

3) крайня необхідність (ст. 39 КК). 1. Не є злочином заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам у стані крайньої необхідності, тобто для усунення небезпеки, що безпосередньо загрожує особі чи охоронюваним законом правам цієї людини або інших осіб, а також суспільним інтересам чи інтересам держави, якщо цю небезпеку в цій обстановці не можна було усунути іншими засобами і якщо при цьому не було допущено перевищення меж крайньої необхідності. Перевищенням меж крайньої необхідності є умисне заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо така шкода є більш значною, ніж відвернена шкода. Особа не підлягає кримінальній відповідальності за перевищення меж крайньої необхідності, якщо внаслідок сильного душевного хвилювання, викликаного небезпекою, що загрозувала, вона не могла оцінити відповідність заподіяної шкоди цій небезпеці;

4) фізичний або психічний примус (ст. 40 КК). Не є злочином дія або бездіяльність особи, яка заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, вчинена під безпосереднім впливом фізичного примусу, внаслідок якого особа не могла керувати своїми вчинками. Питання про кримінальну відповідальність особи за заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам, якщо ця особа зазнала фізичного примусу, внаслідок якого вона зберігала можливість керувати своїми діями, а також психічного примусу, вирішується відповідно до положень статті 39 цього Кодексу;

5) виконання наказу або розпорядження (ст. 41 КК). Дія або бездіяльність особи, що заподіяла шкоду правоохоронюваним інтересам, визнається правомірною, якщо вона була вчинена з метою виконання законного наказу або розпорядження. Наказ або розпорядження є законними, якщо вони віддані відповідною особою в належному порядку та в межах її повноважень і за змістом не суперечать чинному законодавству та не пов'язані з порушенням конституційних прав та свобод людини і громадянина. Не підлягає кримінальній відповідальності особа, яка відмовилася виконувати явно

злочинний наказ або розпорядження. Особа, яка виконала явно злочинний наказ або розпорядження, за діяння, вчинені з метою виконання такого наказу або розпорядження, підлягає кримінальній відповідальності на загальних підставах. Якщо особа не усвідомлювала і не могла усвідомлювати злочинного характеру наказу чи розпорядження, то за діяння, вчинене з метою виконання такого наказу чи розпорядження, відповідальності підлягає лише особа, яка віддала злочинний наказ чи розпорядження;

б) діяння, пов'язане з ризиком (ст. 42 КК). Не є злочином діяння (дія або бездіяльність), яке заподіяло шкоду правоохоронюваним інтересам, якщо це діяння було вчинене в умовах виправданого ризику для досягнення значної суспільно корисної мети. Ризик визнається виправданим, якщо мету, що була поставлена, не можна було досягти в даній обстановці дією (бездіяльністю), не поєднаною з ризиком, і особа, яка допустила ризик, обґрунтовано розраховувала, що вжиті нею заходи є достатніми для відвернення шкоди правоохоронюваним інтересам. Ризик не визнається виправданим, якщо він завідомо створював загрозу для життя інших людей або загрозу екологічної катастрофи чи інших надзвичайних подій;

7) виконання спеціального завдання з попередження чи розкриття злочинної діяльності організованої групи чи злочинної організації (ст.43 КК). Не є злочином вимушене заподіяння шкоди правоохоронюваним інтересам особою, яка відповідно до закону виконувала спеціальне завдання, беручи участь в організованій групі чи злочинній організації з метою попередження чи розкриття їх злочинної діяльності. Особа, зазначена у частині першій цієї статті, підлягає кримінальній відповідальності лише за вчинення у складі організованої групи чи злочинної організації особливо тяжкого злочину, вчиненого умисно та поєданого з насильством над потерпілим, або тяжкого злочину, вчиненого умисно і пов'язаного з спричиненням тяжкого тілесного ушкодження потерпілому або настанням інших тяжких або особливо тяжких наслідків.

5. Звільнення від кримінальної відповідальності

Звільнення від кримінальної відповідальності – це передбачена законом відмова держави в особі компетентних органів від офіційного осуду діяння злочинця і його особи, та від застосування щодо нього заходів кримінально-правового характеру. По відношенню до звільненого від кримінальної відповідальності скасовуються заходи кримінально-процесуального примусу, йому повертаються вилучені речі, предмети, документи, проте, звільнення не означає, що особа офіційно визнається невинною. Норми про звільнення від кримінальної відповідальності належать до так званих «заохочувальних» норм кримінального права. Вони, гарантуючи звільнення від кримінальної відповідальності, спонукають злочинця усунути заподіяну злочином шкоду, допомогти правоохоронним органам у розкритті злочинів.

Види звільнення від кримінальної відповідальності

1) у зв'язку з добровільною відмовою від доведення злочину до кінця (ст. 17 КК)
2) у зв'язку з дійовим каяттям (ст. 45 КК)
3) у зв'язку з примиренням винного з потерпілим (ст. 46 КК)
4) у зв'язку з передачею особи на поруки (ст.47 КК)
5) у зв'язку зі зміною обстановки (ст. 48 КК)
6) у зв'язку із закінченням строків давності (ст. 49 КК)
7) у зв'язку з амністією (ст. 86 КК) або помилуванням (ст. 87 КК)
8) звільнення від кримінальної відповідальності з застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього (ст. 97 КК)
9) звільнення від кримінальної відповідальності із застосуванням заходів, передбачених Дисциплінарним статутом Збройних Сил України (ч. 4 ст. 401 КК)
10) спеціальні види звільнення від кримінальної відповідальності, передбачені Особливою частиною КК (ч. 2 ст. 111, ч. 2 ст. 114, ч. 3 ст. 175, ч. 4 ст. 212, ч. 2 ст. 255, ч. 6 ст. 260, ч. 3 ст. 263, ч. 4 ст. 289, ч. 4 ст. 307, ч. 4 ст. 309, ч. 4 ст. 311, ч. 6 ст. 369 КК)

Звільнення від кримінальної відповідальності може бути умовним та безумовним. Умовними є звільнення від кримінальної відповідальності у зв'язку з передачею особи на поруки та звільнення від кримінальної відповідальності зі застосуванням примусових заходів виховного характеру до неповнолітнього. *Умовність* звільнення полягає в тому, що рішення про нього стає остаточним лише в тому разі, якщо особа виконає поставлені їй судом умови. *Безумовне* звільнення означає, що рішення про звільнення одразу береться остаточним і ніяких вимог щодо подальшої поведінки особи при цьому не ставиться.

ТЕМА 9. Основи адміністративного права України

1. *Адміністративні правовідносини: поняття, ознаки та структура.*
2. *Адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення.*
3. *Адміністративно-правовий статус громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства.*
4. *Публічна служба в Україні.*

5. Право на звернення.

1. Адміністративні правовідносини: поняття, ознаки та структура

Адміністративно-правовими відносинами є врегульовані нормою адміністративного права суспільні відносини управлінського характеру, в яких сторони виступають носіями взаємних юридичних обов'язків і прав, встановлених і забезпечених зазначеною нормою. Як і в усіх інших правовідносинах, в адміністративно-правових відносинах одна зі сторін має право вимагати від іншої сторони поведінки, передбаченої адміністративною нормою.

Адміністративно-правові відносини мають усі ознаки правових відносин взагалі. Водночас для них характерні *особливі ознаки, які безпосередньо характеризують їх як адміністративно-правові*:

1) регламентують управлінські відносини і за своєю суттю є організаційно-правовими;

2) однією зі сторін в обов'язковому порядку є суб'єкт, наділений владними повноваженнями (суб'єкт публічної адміністрації);

3) виникають з ініціативи будь-якої зі сторін правовідносин, водночас згода іншої є не обов'язковою;

4) здебільшого характеризуються нерівністю сторін, через реалізацію імперативного методу правового регулювання;

5) спори між сторонами адміністративно-правових відносин вирішуються, зазвичай, в адміністративному (позасудовому) порядку, однак можливий і судовий порядок розгляду.

Підставою виникнення, зміни або припинення адміністративноправових відносин є **юридичні факти** – дії та події.

Під **діями** розуміють факти, які виникають за волею людей. Вони можуть бути як правомірними, так і неправомірними.

Правомірні – врегульовані адміністративно-правовими нормами. Наприклад, до правомірних дій, можна віднести: звернення фізичної особи із заявою на отримання адміністративної послуги; подання проектної документації на затвердження уповноваженим органом державної влади тощо.

Неправомірні – спрямовані на порушення адміністративноправових норм. Прикладом неправомірних дій є вчинення особою адміністративного правопорушення (ст. 178 «Розпивання пива, алкогольних, слабоалкогольних напоїв у заборонених законом місцях або поява в громадських місцях у нетверезому вигляді» Кодексу України про адміністративні правопорушення).

Події – це явища, що не залежать від волі людей, але зумовлюють певні правові наслідки. Наприклад, до подій належать стихійні лиха (повені, землетруси, пожежі, епідемії, епізоотії тощо), техногенні катастрофи тощо.

Структура адміністративно-правових відносин складається з сукупності взаємозв'язаних елементів: суб'єктів, об'єктів, змісту.

Під **суб'єктами адміністративно-правових відносин** розуміють конкретні сторони (органи публічної адміністрації, громадяни, юридичні особи), наділені обов'язками й правами у сфері публічного адміністрування й

здатні їх реалізувати. Загальною умовою вступу їх в адміністративно-правові відносини є наявність у них адміністративної правоздатності, тобто здатності набувати комплекс адміністративно-правових обов'язків і прав.

До суб'єктів адміністративно-правових відносин необхідно віднести:

1) органи публічної адміністрації: органи виконавчої влади; органи місцевого самоврядування; суб'єкти делегованих повноважень.

2) суб'єктів, не віднесених до органів публічної адміністрації;

3) громадські організації;

4) громадян, іноземців, осіб без громадянства та ін.

Об'єктами адміністративно-правових відносин можуть бути різноманітні матеріальні та нематеріальні блага, які становлять публічну цінність, і діяння суб'єктів та об'єктів публічного управління, які пов'язані з вищезазначеними благами.

Зміст адміністративно-правових відносин – сукупність юридичних прав та обов'язків суб'єктів правовідносин. Необхідно зазначити, що кожному визначеному праву одного суб'єкта адміністративно-правових відносин, відповідає юридичний обов'язок іншого.

2. Адміністративна відповідальність й адміністративні стягнення

Одним із видів юридичної відповідальності є адміністративна відповідальність. Вона може настати за вчинення особою адміністративного проступку. Адміністративна відповідальність полягає в застосуванні до особи санкцій адміністративних норм, що реалізується в процесуальних формах, визначених законодавством.

Санкція – складова норми права, яка в разі невиконання норми визначає заходи державного впливу, здебільшого – у формі примусу.

Особливості адміністративної відповідальності:

1) настає з 16 років;

2) підстава – адміністративне правопорушення (проступок);

3) передбачає застосування адміністративних стягнень;

4) притягнення – обов'язок державних органів, районних (міських) судів (суддів);

5) процедуру та порядок притягнення визначає закон.

Якщо особа вчинила адміністративне правопорушення, то її можуть притягнути до адміністративної відповідальності у формі адміністративного стягнення. У Кодексі України про адміністративні правопорушення є перелік адміністративних проступків, адміністративних стягнень й органів, уповноважених їх застосовувати.

Адміністративне стягнення – це засіб матеріального (наприклад, штраф) чи морального (наприклад, тимчасове обмеження свободи) впливу, що накладається компетентним органом держави. Рішення про вину правопорушника й вид адміністративного стягнення здебільшого ухвалює суд.

Найм'якший вид адміністративного стягнення – це **попередження**, яке має морально-виховний зміст. Його виносять у письмовій формі за вчинення малозначущих адміністративних проступків.

Штраф – найпоширеніший вид адміністративних стягнень. Його як санкцію зазначено в значній кількості статей КУпАП. Штраф є грошовим стягненням і накладається на правопорушника за умов і в розмірі, установлених КУпАП.

Оплатне вилучення предмета, що став зняряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, полягає в тому, що у правопорушника примусово вилучають предмет, який потім реалізують і передають виручену суму колишньому власникові з відрахуванням витрат із реалізації вилученого предмета.

Конфіскація предмета, який став зняряддям вчинення або безпосереднім об'єктом адміністративного правопорушення, чи грошей, одержаних унаслідок вчинення такого правопорушення, – це примусова безоплатна передача цього предмета або грошей у власність держави. Конфіскації підлягає предмет, який належить правопорушникові на праві приватної власності.

Позбавлення спеціального права стосується права керування транспортним засобом і права полювання. Це стягнення застосовують на певний строк до осіб, які грубо або систематично порушують відповідне право. Проте позбавлення права полювання не можна застосовувати до осіб, для яких полювання – основне джерело існування.

Виправні роботи застосовує суд на строк до двох місяців із відбуванням цих робіт правопорушником за місцем його постійної роботи та з відрахуванням у межах 20 % його заробітку в дохід держави.

Пропорушнику суд може призначити й **громадські роботи**. Це виконання ним у вільний від роботи чи навчання час безоплатних суспільно корисних робіт від 20 до 60 годин (не більш ніж 4 години на день), вид яких визначають органи місцевого самоврядування.

КУпАП передбачає й таке стягнення, як **позбавлення права обіймати певні посади або займатися певною діяльністю**, що призначається судом на строк від шести місяців до одного року.

Найсуровіше адміністративне стягнення – **адміністративний арешт**. Його призначає строком до 15 діб лише суд. Це стягнення не можна застосовувати, наприклад, до вагітних жінок і матерів дітей віком до 12 років, осіб, які не досягли 18 років, військовослужбовців, інвалідів першої або другої групи. У виняткових випадках військовослужбовці відбувають адміністративний арешт до 10 діб на гауптвахті.

3. Адміністративно-правовий статус громадян України, іноземних громадян, осіб без громадянства

До основних індивідуальних суб'єктів адміністративного права належать громадяни України.

Громадяни – група суб'єктів адміністративно-правових відносин. Конституція України надає перевагу інтересам, правам і свободам громадян перед інтересами, правами й свободами інших учасників правових відносин, виходячи з пріоритету загальнолюдських цінностей. Людину, її життя й здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпеку визнають в Україні

найвищою соціальною цінністю. Права й свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави (ст. 3 Конституції України).

Адміністративно-правовий статус громадянина України встановлюється обсягом і характером його адміністративної правосуб'єктності, які становлять адміністративну правоздатність та дієздатність.

Адміністративна правоздатність – це здатність мати права та нести обов'язки адміністративно-правового характеру. Вона виникає в момент народження громадянина і припиняється з його смертю. Її обсяг установлюють і змінюють за допомогою адміністративно-правових норм. Вона підтверджується документами про громадянство – паспортом громадянина України, а для осіб до 14 років – свідоцтвом про народження.

Адміністративна дієздатність – це визнана законом спроможність громадян своїми діями набувати та здійснювати права й виконувати обов'язки адміністративно-правового характеру. У повному обсязі адміністративна дієздатність настає з досягненням 18-річного віку.

Правовий статус громадянина містить:

а) основні (невід'ємні) права (або права й свободи людини і громадянина);

б) комплекс прав і обов'язків, закріплених Конституцією України, нормами різних галузей права, зокрема адміністративно-правовими нормами;

в) гарантії реалізації цих прав і обов'язків, а також механізм їх охорони державою.

Сукупність конкретних прав, які особа може мати відповідно до закону, можна поділити на три групи:

1) особисті права і свободи, закріплені Конституцією України:

– право на життя (ст. 27 Конституції України);

– право на повагу своєї гідності (ст. 28 Конституції України);

– право на особисту свободу і недоторканність (ст. 29 Конституції України);

– право на таємницю особистого життя (ст. 31, 32, 51, 52 Конституції України);

– право на недоторканність житла (ст. 30 Конституції України);

– свобода світогляду і віросповідання (ст. 35 Конституції України);

– свобода пересування та право вільного вибору місця проживання (ст. 33 Конституції України) та ін.

2) соціально-економічні права і свободи громадян України:

– право на працю (ст. 43 Конституції України);

– право на відпочинок (ст. 45 Конституції України);

– право на страйк (ст. 43 Конституції України);

– право на власність (приватну) (ст. 41 Конституції України);

– право на підприємницьку діяльність (ст. 42 Конституції України);

– право на охорону здоров'я (ст. 49 Конституції України);

– право на соціальний захист (ст. 46 Конституції України);

– право на житло (ст. 47 Конституції України) та ін.;

3) політичні права і свободи людини і громадянина:

– право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації (ст. 36);

– право громадян України брати участь в управлінні державними справами, у Всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати та бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування (ст. 38);

– право громадян України збиратися мирно, без зброї та проводити збори, мітинги, походи й демонстрації (ст. 39);

- право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування (ст. 40).

До змісту адміністративно-правового статусу громадян належать також обов'язки:

– не заподіювати шкоду природі, культурній спадщині, відшкодовувати завдані збитки;

– сплачувати податки і збори;

– захищати Вітчизну, незалежність і територіальну цілісність України, шанувати її державні символи та ін.

Правове становище іноземців та осіб без громадянства. Відповідно до Закону України «Про правовий статус іноземців та осіб без громадянства», **іноземець** – це особа, яка не перебуває в громадянстві України і є громадянином (підданим) іншої держави або держав.

Особа без громадянства – це особа, яку жодна держава відповідно до свого законодавства не вважає своїм громадянином.

Особисті права зазначених індивідуальних суб'єктів:

– для іноземних громадян і осіб без громадянства обов'язковими є норми Конституції України та інших законів;

– вони є рівними перед законами України незалежно від походження, соціального і майнового стану, расової та національної належності, статі, мови, ставлення до релігії, роду і характеру занять, інших обставин;

– реалізація іноземцями та особами без громадянства своїх прав і свобод не має завдавати шкоди національним інтересам України, правам, свободам і законним інтересам її громадян та інших осіб, які проживають в Україні;

– іноземці та особи без громадянства можуть перебувати в Україні постійно або тимчасово, вони мають право у встановленому порядку приїжджати та залишати територію України.

Основні обмеження для іноземців та осіб без громадянства є такими:

– не можуть займати посади (Президента України, судді, прокурора, перебувати на посадах державних службовців тощо);

– не мають доступу до посад, діяльність яких пов'язана з державною таємницею;

– не можуть служити в Збройних Силах України;

– для іноземних громадян і осіб без громадянства допускаються обмеження в пересуванні чи перебуванні в окремих місцях;

– для них встановлено окремі правила паспортного режиму, вступу до навчальних закладів;

– для іноземних громадян і осіб без громадянства встановлено особливу адміністративну деліктоздатність у зв'язку з їх протиправною поведінкою.

4. Публічна служба в Україні

Державна служба в Україні – це професійна діяльність осіб, які займають посади в державних органах та їх апараті щодо практичного виконання завдань і функцій держави та одержують заробітну плату за рахунок державних коштів. Діяльність врегульована Законом України «Про державну службу».

Ознаки державної служби:

1) це – професійна діяльність. Особи, які належать до державних службовців, виконують покладені на них функціональні обов'язки на професійній основі;

2) ця діяльність здійснюється в державних органах на відповідних посадах, без посади фактично немає проходження державної служби;

3) спрямована на практичне виконання завдань і функцій держави;

4) заробітна плата виплачується за рахунок державних коштів.

Принципи державної служби:

1) законність;

2) рівний доступ громадян до державної служби;

3) професіоналізм;

4) компетентність;

5) пріоритет прав і свобод людини й громадянина;

6) політична та релігійна нейтральність;

7) єдність системи державної служби;

8) персональна відповідальність;

9) відкритість і прозорість.

Державний службовець – це громадянин України, який займає посаду державної служби в органі державної влади, іншому державному органі, його апараті (секретаріаті), одержує заробітну плату за рахунок коштів державного бюджету та здійснює встановлені для цієї посади повноваження, безпосередньо пов'язані з виконанням завдань і функцій такого державного органу, а також дотримується принципів державної служби (ч. 2 ст. 1 Закону України «Про державну службу»).

Види державних службовців:

1) керівники – державні службовці, на яких покладено обов'язок щодо безпосереднього здійснення завдань і функцій державних органів;

2) спеціалісти – державні службовці, які за рахунок наявності необхідної професійної освіти і знань сприяють виконанню завдань і функцій державних органів у межах своїх службових повноважень;

3) технічні працівники – державні службовці, діяльність яких пов'язана з виконанням дій, що самі по собі не тягнуть юридичних наслідків, але забезпечують умови для діяльності державного органу.

На державну службу не може вступити особа, яка:

- 1) досягла шістдесятип'ятирічного віку;
- 2) має судимість за вчинення умисного злочину, якщо така судимість не погашена або не знята в установленому законом порядку;
- 3) піддавалася адміністративному стягненню за корупційне або пов'язане з корупцією правопорушення – протягом трьох років з дня набрання відповідним рішенням суду законної сили;
- 4) має громадянство іншої держави;
- 5) підпадає під заборону, встановлену Законом України «Про очищення влади»;
- 6) в установленому законом порядку визнана недієздатною або дієздатність якої обмежена;
- 7) не пройшла спеціальну перевірку або не надала згоду на її проведення;
- 8) відповідно до рішення суду позбавлена права займатися діяльністю, пов'язаною з виконанням функцій держави, або займати відповідні посади.

Державний службовець відповідно до ст. 7 Закону України «Про державну службу» має право на:

- 1) повагу до своєї особистості, честі та гідності, справедливе і шанобливе ставлення з боку керівників, колег та інших осіб;
- 2) чітке визначення посадових обов'язків;
- 3) належні для роботи умови служби та їх матеріально-технічне забезпечення;
- 4) оплату праці залежно від займаної посади;
- 5) відпустки, соціальне та пенсійне забезпечення відповідно до закону;
- 6) професійне навчання, зокрема за державні кошти, відповідно до потреб державного органу;
- 7) просування по службі з урахуванням професійної компетентності та сумлінного виконання своїх посадових обов'язків;
- 8) участь у професійних спілках із метою захисту своїх прав та інтересів;
- 9) участь у діяльності об'єднань громадян, крім політичних партій у випадках, передбачених цим Законом;
- 10) оскарження в установленому законом порядку рішень про накладення стягнень.

Державний службовець відповідно до ст. 8 Закону України «Про державну службу» зобов'язаний:

- 1) дотримуватися Конституції та законів України, діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України;
- 2) дотримуватися принципів державної служби та правил етичної поведінки;
- 3) поважати гідність людини, не допускати порушення прав і свобод людини та громадянина;
- 4) з повагою ставитися до державних символів України;
- 5) обов'язково використовувати державну мову під час виконання своїх посадових обов'язків;

- б) забезпечувати в межах наданих повноважень ефективно виконання завдань і функцій державних органів;
- 7) сумлінно і професійно виконувати свої посадові обов'язки;
- 8) виконувати рішення державних органів;
- 9) додержуватися вимог законодавства у сфері запобігання і протидії корупції;
- 10) запобігати виникненню реального, потенційного конфлікту інтересів під час проходження державної служби.

Традиційно виділяють такі стадії (або етапи) проходження державної служби:

- 1) прийняття на службу (процес зарахування на державну службу за результатами конкурсного відбору);
- 2) просування по службі (процес зайняття державним службовцем більш високої посади або присвоєння більш високого рангу);
- 3) припинення служби (завершення державної служби, що зумовлює втрату статусу державного службовця).

Відповідно до ч. 1 ст. 64 Закону України «Про державну службу» за невиконання або неналежне виконання посадових обов'язків, визначених Законом України та іншими нормативно-правовими актами у сфері державної служби, посадовою інструкцією, а також порушення правил етичної поведінки та інші порушення службової дисципліни державний службовець притягається до **дисциплінарної відповідальності** в порядку, встановленому законодавством про державну службу.

5. Право на звернення

Основними нормативно-правовими актами, які сприяють реалізації означеного права, є Конституція України, Закон України «Про звернення громадян» та інші нормативні правові акти, що закріпили право на звернення громадян до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, які зобов'язані розглянути звернення й дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк.

Відповідно до Закону України від 2 жовтня 1996 р. «Про звернення громадян» **держава гарантує право громадянам України звернутися до органів державної влади, місцевого самоврядування, об'єднань громадян, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, засобів масової інформації, посадових осіб відповідно до їх функціональних обов'язків із зауваженнями, скаргами та пропозиціями, що стосуються їх статутної діяльності, із заявою або клопотанням щодо реалізації своїх соціально-економічних, політичних та особистих прав і законних інтересів і скаргою про їх порушення.**

Законом України «Про звернення громадян» передбачено *три види звернень громадян*: пропозиції (зауваження), заяви (клопотання) і скарги.

Пропозиція (зауваження) – це звернення громадян, де висловлюються порада, рекомендація щодо діяльності органів державної влади й місцевого самоврядування, депутатів усіх рівнів, посадових осіб, а також думки щодо

врегулювання суспільних відносин та умов життя громадян, удосконалення правової основи державного і громадського життя, соціально-культурної та інших сфер діяльності держави й суспільства.

Заява (клопотання) – звернення громадян із проханням про сприяння реалізації закріплених Конституцією та чинним законодавством їх прав та інтересів або повідомлення про порушення чинного законодавства чи недоліки в діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, посадових осіб, а також висловлення думки щодо поліпшення їх діяльності.

Клопотання – письмове звернення з проханням про визнання за особою відповідного статусу, прав чи свобод тощо.

Скарга – звернення з вимогою про поновлення прав і захист законних інтересів громадян, порушених діями (бездіяльністю), рішеннями державних органів, органів місцевого самоврядування, підприємств, установ, організацій, об'єднань громадян, посадових осіб. Забороняється надсилати скарги громадян для розгляду тим органам або посадовим особам, дії чи рішення яких оскаржуються. Крім того, Законом України від 13.01.2011 р. № 2939-VI «Про доступ до публічної інформації» передбачено право особи подавати індивідуальний або колективний письмовий, усний чи в іншій формі запит, зокрема до суб'єктів владних повноважень, про надання публічної інформації.

Найбільш використовуваним видом звернення є саме скарга. Подання скарг громадянами передбачає початок процедури оскарження рішень, дій чи бездіяльності посадових осіб державних органів, інших суб'єктів під час здійснення ними владних управлінських функцій безпосередньо до них самих чи до вищих за ієрархією адміністративних органів.

Окремі форми звернень доповнюють, а не виключають одне одного. Так, *пропозиція або зауваження* можуть враховувати думки громадян щодо будь-якої сфери діяльності держави й суспільства. Зазвичай у пропозиції відбито власні спостереження, індивідуальну практику її автора, порушуються проблеми державного й громадського життя із зазначенням помилок у їх вирішенні, яких припускаються конкретні органи, а також пропонуються шляхи і способи вирішення цих проблем. Водночас пропозиції є безпосередньою можливістю для громадян брати участь у публічному управлінні, вносити свої побажання, зауваження та загалом впливати на представників публічної влади. *Заява або клопотання* здебільшого пов'язані з порушенням чинного законодавства, недоліками діяльності підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, народних депутатів України, депутатів місцевих рад, службових осіб і містять власні ідеї, думки, пропозиції щодо поліпшення діяльності адресатів звернень.

Звернення громадян (скарги) можуть стосуватися дій (рішень) публічної адміністрації, внаслідок яких порушуються права й законні інтереси чи свободи громадянина (групи громадян); створюються перешкоди у здійсненні громадянином його прав і законних інтересів чи свобод; незаконно накладаються на громадянина які-небудь обов'язки або його незаконно притягнуто до відповідальності.

Забороняється відмова в прийнятті та розгляді звернення з посиланням на політичні погляди, партійну належність, стать, вік, віросповідання, національність громадянина, незнання державної мови. Не може бути привілеїв чи обмежень за ознаками раси, кольору шкіри, політичних, релігійних чи інших переконань, статі, етнічного й соціального походження, майнового стану, місця проживання, за мовними або іншими ознаками.

Подання скарги не передбачає жодних фінансових витрат скажника (**безоплатність розгляду**).

Скарги розглядаються залежно від їх характеру протягом 30 днів (звичайні); 15 днів (невідкладні); 45 днів (складні, які потребують додаткового вивчення).

Особи, винні в порушенні законодавства про розгляд скарг (щодо захисту прав, свобод, законних інтересів осіб в адміністративному порядку або ж у порядку адміністративного оскарження), несуть цивільну, адміністративну, кримінальну відповідальність.

Адміністративне оскарження – це порядок захисту порушених прав громадян у сфері публічного управління, визначений на законодавчому рівні, який передбачає подання скарги громадянином на рішення, дії чи бездіяльність уповноважених осіб органів державної влади, органів місцевого самоврядування в адміністративному порядку та обов'язок цих осіб вирішити питання, порушені в скарзі.

ТЕМА 10. Основи медичного права України

- 1. Медичне право: поняття, предмет і метод.*
- 2. Медичні правовідносини.*
- 3. Договір про надання медичних послуг.*
- 4. Лікарська таємниця.*
- 5. Правове регулювання надання психіатричної допомоги.*

1. Медичне право: поняття, предмет і метод

Медичне право – це комплексна галузь права, що містить сукупність правових норм, які регулюють суспільні відносини у сфері медичної діяльності. Наявність самостійної галузі права важлива як для суспільства в цілому, так і для самих медичних працівників і пацієнтів. Медичне право дає можливість на більш високому рівні здійснювати розроблення принципів (основних засад) державної політики у сфері охорони здоров'я, якісніше опрацювати питання захисту прав громадян під час надання медичної допомоги, детально визначити правовий статус суб'єктів правовідносин, що виникають у сфері медичної діяльності.

Предмет медичного права – це суспільні відносини, що виникають у процесі здійснення медичної діяльності. У свою чергу **під медичною діяльністю** необхідно розуміти комплексну систему, що мстить організацію надання громадянам медичної допомоги, безпосереднє надання у межах

діагностичних, лікувальних і профілактичних заходів, а також контроль якості медичних послуг, що надаються. Також **медична діяльність** – це сукупність дій медичних і фармацевтичних працівників із надання медичної допомоги чи послуги пацієнту в межах правових (за умови отримання ліцензії) та етичних (клятва Гіппократа) норм, тобто дотримання стадій лікування відповідно до встановлених стандартів МОЗ, яка здійснюється на платній чи безоплатній основі.

Методи медичного права – це сукупність правових способів, за допомогою яких відбувається регулювання суспільних відносин, що входять до предмета медичного права. Враховуючи, що адміністративно-правовому методу властиві відносини влади – підпорядкування за рахунок наявності як сторони правовідносин суб'єкта владних повноважень, а цивільно-правовому методу властива рівність сторін правовідносин, необхідно відмітити *комплексне використання в медичному праві методів правового регулювання*. Як приклад використання адміністративно-правового методу в правовому регулюванні суспільних відносин у сфері медицини, можна навести організацію і управління в системі охорони здоров'я, коли керівники вищестоящих органів управління охороною здоров'я взаємодіють із підпорядкованими їм представниками лікувально-профілактичних установ. Водночас правові відносини між пацієнтом і лікарем під час надання медичної допомоги регулюються за допомогою цивільно-правового методу, проявом чого є рівність суб'єктів правовідносин і можливість самостійного визначення своєї поведінки.

2. Медичні правовідносини

Медичні правовідносини мають низку ознак:

1) юридична рівність сторін, якими є пацієнт і лікувальний заклад у договірних відносинах з надання медичної допомоги та їх непідпорядкованість одна одній;

2) вільний вибір пацієнтом лікаря та методів лікування;

3) наявність в обох сторін суб'єктивних цивільних прав та обов'язків, у разі порушення яких виникає можливість застосування цивільно-правової відповідальності та звернення до суду за захистом порушеного права;

4) відносини з надання медичної допомоги регулюються нормами цивільного, адміністративного законодавства тощо та договором.

Групи суб'єктів медичних правовідносин:

1. Суб'єкти, які отримують медичну допомогу (громадяни України, іноземні громадяни і особи без громадянства – пацієнти. **Пацієнт** – фізична особа, яка звернулася за медичною допомогою та/або якій надається така допомога. Іноземці та особи без громадянства, які постійно проживають на території України, особи, яких визнано біженцями або особами, які потребують додаткового захисту, користуються такими самими правами і несуть такі самі обов'язки у сфері охорони здоров'я, як і громадяни України, якщо інше не передбачено міжнародними договорами чи законами України.

Суб'єктом медичних правовідносин – пацієнтом – може вважатися особа за умови, що вона виявила бажання або дала згоду на надання їй

медичної допомоги закладом охорони здоров'я, за винятком щодо особи, яка не досягла віку 14 років, а також особи, визнаної в установленому законом порядку недієздатною, медичне втручання здійснюється за згодою їх законних представників. До кола законних представників належать батьки (усиновлювачі), опікуни, піклувальники або представники тих установ і організацій, під опікою чи піклуванням яких перебуває фізична особа.

2. Суб'єкти, які надають медичну допомогу – заклад охорони здоров'я (державні, комунальні та приватні) та медичний працівник. *Суб'єктом медичних правовідносин заклади охорони здоров'я стають за наявності:*

а) укладеного з пацієнтом договору на надання медичних послуг (незалежно від способу укладення договору);

б) організаційної єдності і відособленого майна, прямо або опосередковано призначеного для надання медичної допомоги;

в) державної реєстрації у встановленому законом порядку;

г) ліцензії на обраний вид діяльності;

д) положення в статутних документах і дозволу органу управління охорони здоров'я на здійснення цього виду лікування;

е) належної, підтвердженої документально кваліфікації медичного персоналу, що здійснює конкретні медичні втручання.

Інший суб'єкт правовідносин під час надання медичної допомоги – заклади охорони здоров'я, що надають діагностичні, профілактичні та лікувальні послуги.

3. Суб'єкти, які сприяють наданню медичної допомоги (підрозділи забезпечення – фінансово-економічні, кадрові, соціальні, юридичні служби установ охорони здоров'я). Для того щоб бути суб'єктами медичних правових відносин, необхідно мати правоздатність і дієздатність, які об'єднуються поняттям правосуб'єктності.

Об'єкт медичних правовідносин – це ті реальні матеріальні й нематеріальні (особисті, духовні) блага, на досягнення яких спрямована реалізація прав і обов'язків суб'єктів медичних правовідносин. Об'єктами медичних правовідносин є особисті немайнові блага людини (життя та здоров'я), процес надання й результат медичної допомоги.

3. Договір про надання медичних послуг

Визначальним критерієм класифікації договорів у сфері медицини є їх цільова спрямованість або предмет договорів. За цим критерієм **договори у сфері медицини може бути поділено на чотири групи:**

а) договори про медичне обслуговування населення;

б) договори про надання медичних послуг;

в) змішані договори на надання медичних та інших послуг. До цієї групи належать окремі види договорів медичного страхування, сурогатного материнства, участі в медико-біологічних експериментах на людях;

г) договори в медичній сфері, які забезпечують надання медичних послуг або медичної допомоги. Йдеться про договори на виробництво нових лікарських засобів та імунобіологічних препаратів для медичних цілей;

забезпечення протезною допомогою – протезами, ортопедичними, коригувальними виробами, окулярами, слуховими апаратами, засобами лікувальної фізкультури й спеціальними засобами пересування; на проведення медичної експертизи лікарями, які проводять господарську діяльність з медичної практики як фізичні особи-підприємці; на проведення альтернативної медичної експертизи (медико-соціальної, військово-лікарської) або патологоанатомічного розтину тощо); трудові договори з медичними працівниками.

За договором про надання медичних послуг виконавець (заклад охорони здоров'я або лікар приватної практики) зобов'язується надати медичні послуги пацієнту, а замовник прийняти та оплатити їх відповідно до умов договору, закону і медичних стандартів.

Обсяг і результат медичних дій (вибір способів і методів лікування) зумовлений залежністю такого набору дій від стану здоров'я, анатомічних і фізіологічних особливостей пацієнта.

Договір про надання медичних послуг є консенсуальним і вважається укладеним за умови досягнення сторонами згоди з усіх істотних умов.

Оплатний характер цього правочину полягає в наданні грошового еквівалента в обмін за надану медичну послугу.

Договір про надання медичних послуг укладається на визначений або невизначений строк, протягом якого сторони можуть здійснити свої права і виконати свої обов'язки відповідно до договору.

Такий правочин є двостороннім, оскільки правами та обов'язками наділені обидві сторони договору. За будь-яких умов лікар має право вимагати від пацієнта дотримання обов'язку сприяти лікареві під час здійснення лікувального процесу, дотримуватися режиму лікування та реабілітації.

За своїм предметом цей договір зазвичай є договором про надання послуги (медичної послуги), яка споживається в процесі вчинення дій або здійснення медичної діяльності. Можливе надання медичних послуг з елементами виконаних робіт (хірургічна операція з заміни штучного клапану серця, накладення пломби тощо).

4. Лікарська таємниця

Розкриття лікарської таємниці призводить до несприятливих наслідків для пацієнтів, не сприяє успішному лікуванню, оскільки розповсюдження в суспільстві інформації про пацієнта заважає встановити відверті стосунки між лікарем і пацієнтом для ефективного лікування, збереження ж конфіденційності пацієнта дає йому надію на одужання, надає сміливості, сили духу. Частина друга ст. 11 Закону України «Про інформацію» визначає, що не допускаються збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та захисту прав людини. До конфіденційної інформації про фізичну особу належать, зокрема, дані про стан здоров'я.

Отже, **лікарська таємниця** – сукупність відомостей про хворобу

(діагноз, методи лікування, прогноз та ін.), а також про сімейне та інтимне життя хворого, що стали відомими медичним і фармацевтичним працівникам у процесі лікування і не підлягають розголошенню. Кожен пацієнт має право на збереження особистої таємниці. Лікар, як і інші особи, які беруть участь у наданні медичної чи фармацевтичної допомоги, зобов'язані зберігати лікарську таємницю.

Предмет лікарської таємниці становлять:

- факт звернення людини до лікувального закладу за медичною допомогою;
- стан здоров'я пацієнта;
- хвороба, її перебіг і діагноз;
- медичне обстеження та його результати; застосовані методи лікування та їх ефективність.
- методи лікування;
- інтимна й сімейна сторони життя пацієнта;
- обставини, що передували захворюванню або спровокували його;
- функціональні особливості організму;
- шкідливі звички;
- особливості психіки;
- майновий стан;
- інші відомості, одержані під час медичного обстеження;
- інші відомості, одержані під час медичного обстеження, зокрема інформація про сімейне, інтимне життя людини, а також про стан здоров'я родичів, близьких пацієнта.

За характером даних лікарська таємниця містить як документальні джерела інформації, так і відомості, повідомлені пацієнтом лікареві в усній формі.

5. Правове регулювання надання психіатричної допомоги

Закон України «Про психіатричну допомогу» дає **визначення психіатричної допомоги**, відповідно до якого під нею розуміється комплекс спеціальних заходів, спрямованих на обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медичну та психологічну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, зокрема внаслідок вживання психоактивних речовин.

Психіатрична допомога надається закладами з надання психіатричної допомоги всіх форм власності, а також лікарями-психіатрами за наявності ліцензії, отриманої відповідно до законодавства.

Законодавством України виділяються три види психіатричної допомоги: психіатричний огляд; амбулаторна психіатрична допомога; стаціонарна психіатрична допомога.

Психіатричний огляд – це такий вид психіатричної допомоги, метою якого є з'ясування: наявності чи відсутності в особи психічного розладу, потреби в наданні їй психіатричної допомоги, а також для вирішення питання

про вид такої допомоги та порядок її надання.

Амбулаторна психіатрична допомога – психіатрична допомога, що містить обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених законами України, профілактику, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, в амбулаторних умовах.

Стаціонарна психіатрична допомога – психіатрична допомога, що містить обстеження стану психічного здоров'я осіб на підставах та в порядку, передбачених законами України, діагностику психічних розладів, лікування, нагляд, догляд, медико-соціальну реабілітацію осіб, які страждають на психічні розлади, і надається в стаціонарних умовах понад 24 години поспіль.

Крім цього, будь-який вид психіатричної допомоги може надаватися добровільно та без згоди пацієнта або примусово.

Психічний огляд, амбулаторна та стаціонарна психіатрична допомога проводяться та надаються лікарями-психіатрами або за рішенням лікаря-психіатра.

Психіатричний огляд та амбулаторна психіатрична допомога надаються:

- особі, яка досягла віку 14 років, на її прохання або за її усвідомленою письмовою згодою;
- особі віком до 14 років (малолітній особі) – на прохання або за письмовою згодою її батьків чи іншого законного представника. У разі незгоди одного з батьків або за відсутності батьків психіатричний огляд, амбулаторна психіатрична допомога особі віком до 14 років (малолітній особі) проводиться за рішенням (згодою) органу опіки та піклування, яке ухвалюється не пізніше 24 годин з моменту звернення іншого законного представника зазначеної особи до цього органу і може бути оскаржено відповідно до закону, зокрема до суду;
- особі, визнаній у встановленому законом порядку недієздатною, якщо така особа за своїм станом здоров'я не здатна висловити прохання або надати усвідомлену письмову згоду, – на прохання або за письмовою згодою її законного представника. Законний представник особи, визнаної у встановленому законом порядку недієздатною, сповіщає орган опіки та піклування за місцем проживання підопічного про надання ним згоди на проведення психіатричного огляду, амбулаторної психіатричної допомоги підопічному не пізніше дня, наступного за днем надання такої згоди.

Список основної літератури

1. Загальна теорія права та держави : навчально-методичний посібник для здобувачів вищої освіти Національного університету «Одеська юридична академія», факультетів : ФПС, СПФ, ФМПВ / А. Ф. Крижановський та ін. Одеса : Фенікс, 2022. 258 с.
2. Кіріяк О. В., Пацурківський Ю. П., Гудима-Підвербецька М. М. Цивільне право (загальна частина) : навч. посібник. Чернівці : Чернівець. нац. ун-т ім. Ю. Федьковича, 2021. 304 с.
3. Конституційне право : підручник / Ю. Г. Барабаш та ін. ; за заг. ред. М. І. Козюбри. Київ : Ваіте, 2021. 528 с.
4. Правознавство : підручник для студентів вищих навчальних закладів / кол. авторів. Черкаси, 2019. 686 с.
5. Сімейне право України: підручник / за ред. А. О. Дутко. Львів : Львівський державний університет внутрішніх справ, 2018. 480 с.
6. Трудове право України: підручник / за ред. проф. О. М. Ярошенко. Харків : Вид-во 2022. 376 с.

Електронне навчальне видання

Конспект лекцій
із дисципліни «**Правознавство**»
для студентів спеціальності 053 «*Психологія*»
освітнього рівня «бакалавр»
усіх форм навчання

Відповідальний за випуск О. В. Стогова
Редактор Н. М. Мажуга
Комп'ютерне верстання А. В. Стеблянко

Формат 60×84/8. Ум. друк. арк. 5,35. Обл.-вид. арк. 5,11.

Видавець і виготовлювач
Сумський державний університет,
вул. Римського-Корсакова, 2, м. Суми, 40007
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3062 від 17.12.2007.